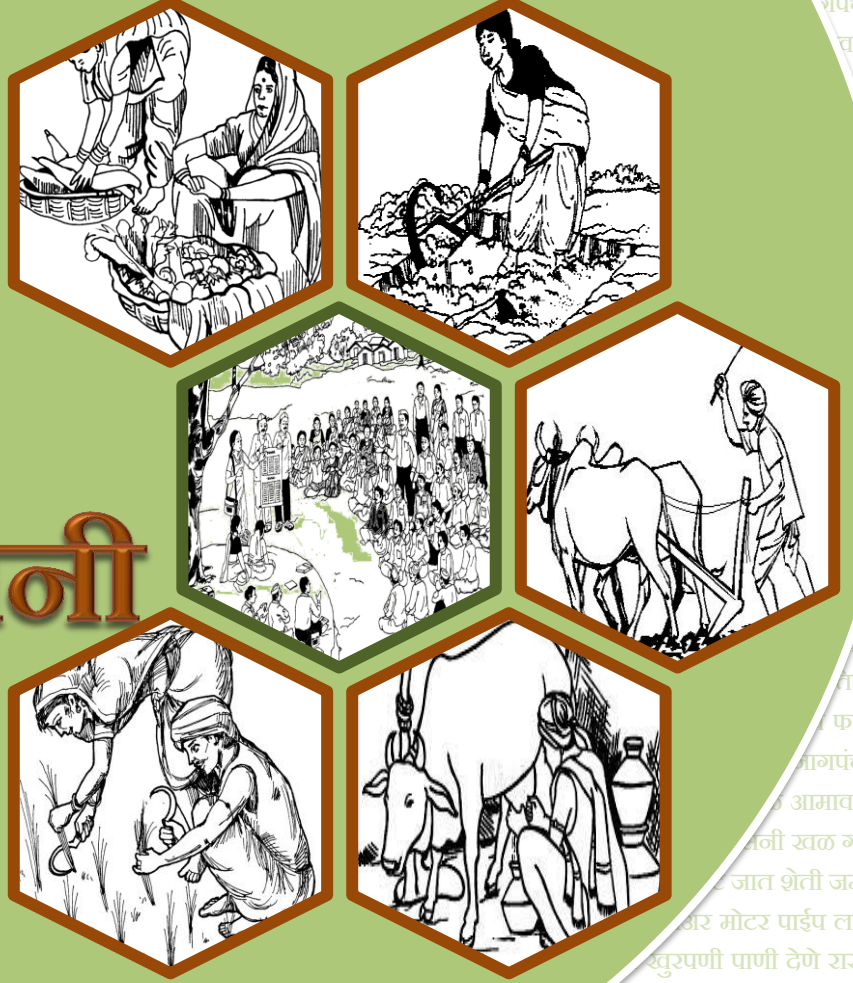

(मसुदा)

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाकरिता लोकसहभागी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेची मार्गदर्शिका

ग्राम कृषी संजीवनी

२०१७

संशोधन व प्रलेखन केंद्र, यशदा, पुणे

यशदा

अनुक्रमाणिका

अ क्र.	विषय	पृष्ठ क्रमांक
१.	प्रस्तावना	१-१९
२.	संचेतन कार्यशाळा	२०-२६
३.	दिवस ०	२७-३४
४.	दिवस १	३५-६५
५.	दिवस २	६६-७५
६.	दिवस ३	७६-८५
७.	दिवस ४	८६-९३
८.	दिवस ५	९४-११२
९.	दिवस ६	११३-१२३

प्रस्तावना

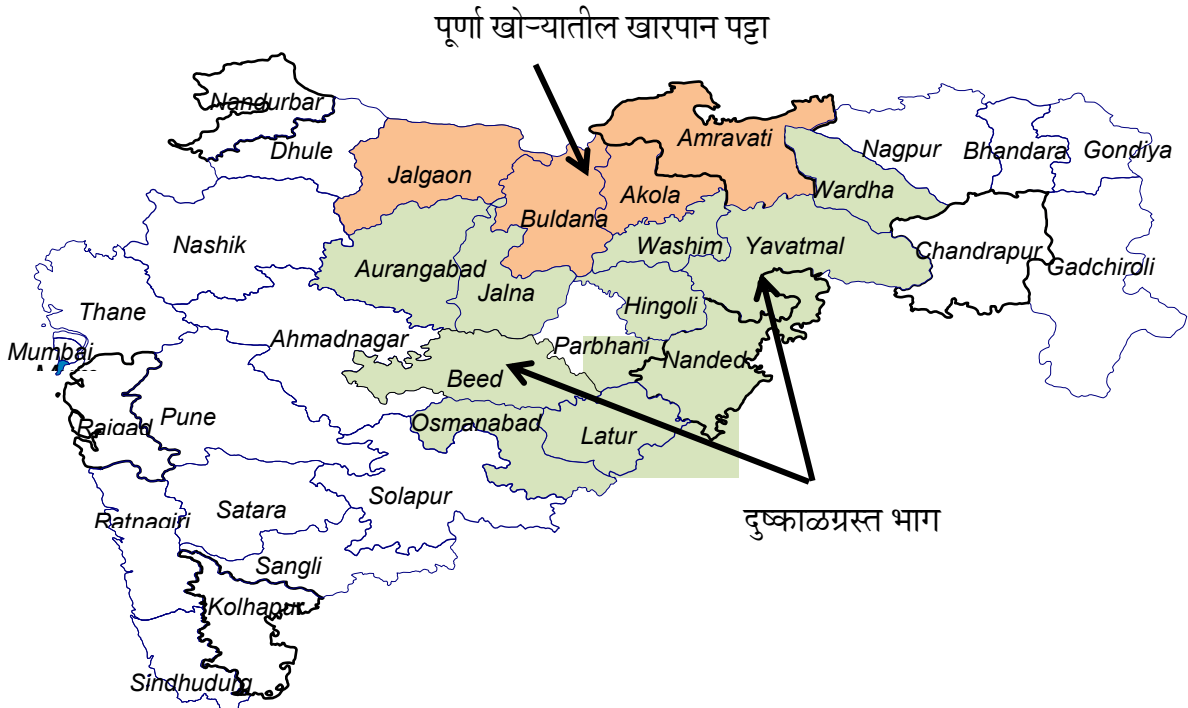
प्रकल्प संकल्पना:-

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना गेल्या काही वर्षांपासून मोठ्या दुष्काळास सामोरे जावे लागत असून परिणामी शेतीमधील पिकांची उत्पादकता घटत आहे. तसेच भूगर्भातील पाणीसाठ्यावर व जमिनीच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होत आहे. समस्येवर मात करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने राज्यातील शेतकऱ्यांना हवामानातील बदलास सामोरे जाण्यासाठी सक्षम करण्याच्या उद्देशाने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे.

सदर प्रकल्पामध्ये शेतकऱ्यांची अन्न व आर्थिक सुरक्षा टिकवून ठेवण्याच्या उद्देशाने पाणी व जमीन यांची उत्पादकता टिकवून ठेवणे, हवामानातील बदलास अनुसरून पिक बदल करणे, उपलब्ध पाण्याचा कार्यक्षम वापर करणे आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या सहाय्याने शेतमाल विक्रीव्यवस्था बळकट करणे असे उपक्रम राबविणेत येणार आहेत.

प्रकल्पाची व्याप्ती व कालावधी :

- **मराठवाडा विभाग** - औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी व हिंगोली
- **विदर्भ विभाग** - अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ व वर्धा
- **नाशिक विभाग** - जळगाव
- सदर प्रकल्पांतर्गत मराठवाडा व विदर्भातील उपरोक्त नमूद जिल्ह्यातील दुष्काळग्रस्त ४००० गावे आणि पूर्णा खोऱ्यातील खारपाण पट्ट्यातील सुमारे १००० गावे सामाविष्ट करण्यात येणार आहेत.
- प्रकल्पाचा कालावधी - ६ वर्षे

प्रकल्प अंमलबजावणी घटक :

- १) प्रकल्प क्षेत्रामधील लघु पाणलोट (मिनी वॉटर शेड) आधारित ८ ते १० गावांच्या समुहाचा सूक्ष्म नियोजन आराखडा तयार करावयाचा आहे. आवश्यक व उपलब्ध पाण्याचा ताळेबंद आराखडा तयार करून पावसाच्या पडणाऱ्या तसेच भूगर्भातील पाण्याचे शेतीवापरासाठी नियोजन करणे.
- २) गाव शिवारातले उपलब्ध पाणी अडविणे (बांधबंदिस्ती, माती नालाबांध, सिमेंट नालाबांध, शेततळे इ.) व त्याचा सूक्ष्म सिंचनाद्वारे (तुषार व ठिबक सिंचन) कार्यक्षमपणे वापर करणे.
- ३) अमरावती, अकोला, बुलढाणा व जळगाव जिल्हयातील मुक्ताईनगर तालुक्यातील खारपाण पट्ट्यातील सुमारे ९३२ गावामधील साधारणतः ४.०० लक्ष हेक्टर क्षेत्रावर जमीन व्यवस्थापन पध्दती करणे व अनुकूल तंत्रज्ञानाचा प्रसार करणे.
- ४) हवामान बदलास प्रतिकारक्षम पिकांच्या वाणांची प्रात्याक्षिके घेऊन बिजोत्पादन कार्यक्रम राबविणे.
- ५) प्रकल्प क्षेत्रातील सोयाबीन, तुर, मुग, उडीद, कापूस, भाजीपाला व फळपिकांची उत्पादकता वाढविणेसाठी सुधारित कृषि तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास शेतकऱ्यांना सक्षम करणे.
- ६) भाडे तत्वावर कृषि तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यास शेतकऱ्यांना सक्षम करणे.
- ७) उत्पादीत शेतमालास योग्य बाजारभाव मिळणेसाठी शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना/गटांना सक्षम करून मुल्य साखळी विकसित करणे.
- ८) हवामान अंदाजानुसार शेतीमध्ये करावयाच्या कामांविषयी तांत्रिक सल्ला देणे.
- ९) शेतकरी प्रशिक्षणे, पीक प्रात्याक्षिके, **तकरी** शेती शाळांचे आयोजन.

हवामान अनुकूल शेतीकरिता गाव स्तरावर लोकसहभागी पाहणी व नियोजन :

गावागावातील स्थानिक शेतकरी व त्याचे शेतीतील प्रश्न हे अतिशय क्लिष्ट व गुंतागुंतीचे आहेत, त्याच प्रमाणे हवामान बदलामुळे निर्माण झालेले प्रश्न त्याला अधिक गहन बनवतात. त्यांना तोंड देण्यासाठी सर्वांनी एकत्र येवून काम करणे आवश्यक आहे. या अनुषंगाने लोकसहभागी तंत्रांचा वापर करण्यात आला आहे व त्यात प्रामुख्याने अध्ययन सत्र, बैठका, गट चर्चा, अभ्यास खेळ व गाणी यांची गुंफण स्थानिक परिस्थितीला धरून करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे तिचे काटेकोर असे नियम नाहीत आणि म्हणून त्यामुळे हि प्रक्रिया करतांना स्थानिक परिस्थितीनुसार उलगाडत जाते. यातील तंत्रे अनेक वर्षांच्या ग्रामीण नियोजनाच्या अनुभवातून विकसित झाली असून, या तंत्रांच्या माध्यमातून स्थानिक शेतकऱ्यांचे प्रश्न व पारंपारिक शेतीचे ज्ञान व आधुनिक पद्धती यांची सांगड घालून हवामान बदलला कसे सामोरे जाता येईल व त्यापासून कसे वाचता येईल या विषयांवर सर्वांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी कृषी संजीवनी प्रक्रियेची बांधणी करण्यात आली आहे. विविध तंत्र व पद्धती वापरून सद्यःस्थितीची पाहणी व त्या आधारे नियोजन करण्यास सहाय्य होते यातील प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे :

१. **लोकसहभागाकरिता विविध तंत्रे व प्राथमिक स्रोतातून माहिती संकलन** : गावागावात शेतकऱ्यांना भेडसावणारे प्रश्न व त्यांची तीव्रता यात गाव निहाय वस्तीनिहाय विविधता दिसून येते. शेती करण्याच्या पद्धती, उपलब्ध संसाधने व येणाऱ्या अडचणी आणि त्यांना तोंड देण्याच्या पद्धती यातही फरक दिसून येतो. म्हणून शेती विषयक प्रश्नांच्या सोडवणुकीच्या पद्धती, उपाय देखील वेगळ्या असू शकतात. हवामानात होणारे बदल यामुळे निर्माण होणारी संकटे याला सामुहिक पद्धतीने तोंड देण्याशिवाय पर्याय नाही त्यामुळे स्थानिक शेतकऱ्यांचा सहभाग हा या प्रक्रियेत अपरिहार्य घटक आहे. स्थानिक प्रश्न लोकसहभागी पद्धतीनेच सुटू शकतात यासाठी लोकांना एकत्र आणण्यासाठी लोकसहभागी तंत्रांचा जाणीव पूर्वक समावेश प्रक्रियेत करण्यात आला आहे. या ६ दिवसीय प्रक्रियेची बांधणी स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन केलेली असल्याने तिची परिणामकारकता हि शेतकऱ्यांच्या सहभागावर अवलंबून आहे.

- **समय रेषा** : गावातील अनुभवी प्रौढ जाणकार शेतकरी ग्रामस्थांशी चर्चा करून गावातील मागील ६० वर्षापूर्वीची शेतीची स्थिती व सद्यस्थिती समजून घेतली जाते व सद्यस्थितीतील शेतीच्या समस्या यांचे विश्लेषण करून चर्चा केली जाते.
- **परिस्थिती विश्लेषण** : शेतकऱ्यांसोबत एकत्र बसून हवामानात कोणते बदल झाले आहेत व त्याचा विविध घटकांवर कसा परिमाण होतो यावर चर्चा केली जाते व निर्माण झालेल्या समस्यांची कारणे याचे विश्लेषण केले जाते
- **ऋतुचक्र** : गावातील संसाधनाच्या उपलब्धतेत ऋतूनिहाय होणारे बदल यावर चर्चा केली जाते त्याचा कोणत्या घटकांवर कसा परिणाम होतो त्याची कारणे काय याचे शेतकरी पुरुष व महिला यांचे सोबत चर्चा करून विश्लेषण केले जाते.
- **गाव नकाशा** : गावातील प्रत्येक वाडी वस्तीचे स्वरूप, पायाभूत सुविधांची उपलब्धता, दुर्लक्षित घटक याबाबी गावातील शेतकरी यांना समोर ठेवून केली जाते. लोकसहभागाने गावातील मोकळ्या जागेत सर्व ग्रामस्थ शेतकरी जमतात व त्यांची घरे त्यांचे शेतीविषयक साधनांची उपलब्धता जमिनीवरील नकाशात दाखवतात. नकाशातून दिसणारी संसाधने व समस्यांवर चर्चा केली जाते व त्याची कारणे शोधली जातात.
- **शिवार फेरी व संसाधन नकाशा**: गावाच्या शिवारातील नैसर्गिक संसाधने, गावातील शेतकरी गट व संसाधन गट एकत्र येवून संपूर्ण शिवाराची फेरी मारतात. शिवारात कोणत्या बाजूला कोणती संसाधने आहेत, त्यांची स्थिती काय आहे, व त्यांना कसे बळकट करता येईल यावर चर्चा करतात. शेतीचे प्रश्न, जमिनीची पोत, तिच्या समस्या, पाण्याचे प्रश्न, पिक अश्या अनेक अंगाने शेतकरी ग्रामस्थ व शासकीय कर्मचारी चर्चा करतात यादरम्यानच शिवारातील विहिरींची पाहणी केली जाते व विहिरीतील पाण्यात ऋतुमानानुसार होणारा बदल नोंदवून घेतला जातो. या संकलित माहितीची संसाधन नकाशावर मांडणी

केली जाते व त्याचे विश्लेषण स्वतः ग्रामस्थ करतात तसेच निर्माण झालेल्या समस्या कश्या सोडवता येतील याचे देखील स्थानिक तोडगे सांगतात. या समस्या सोडवण्यासाठी शासकीय विभाग कशी मदत करू शकतील याची सविस्तर माहिती शासकीय कर्मचाऱ्यांकडून उपलब्ध करून दिली जाते.

- **मूल्य साखळी:** शेतमाल व्यवस्थापन व पशुधन व्यवस्थापन या उद्देशाने शेतकरी एकत्र बसून गावातील प्रमुख पिकांची व पशुधनाची मूल्यसाखळी करतात. यामध्ये ते जमिनीवर पायऱ्या काढतात व त्याप्रत्येक टप्प्यावर शेतीत करत असलेली कामे नोंदवतात. शेतीत बी पेरण्यापासून ते पिक बाजारात विक्रीला घेऊन जाई पर्यंत सर्व टप्प्यांवर चर्चा करतात व पूर्वीची शेती पद्धती आणि सध्याची शेती पद्धती यातील फरक याचे विश्लेषण केले जाते
 - **गाव पाणी अंदाज पत्रक व विहीर पाहणी :** शेतीच्या विकासात पाणी हा अतिशय महत्वाचा घटक आहे. यासाठी शेतकरी गावाचे अंदाज पत्रक तयार करतात. ज्यात गावात पडणारा पाऊस, लोकांना, जनावरांना लागणारे व शेतीला लागणारे पाणी याचे गणित गाव पाणी अंदाज पत्रकाच्या माध्यमातून मांडतात, व गावाची स्थिती काय आहे, यावर चर्चा करून काय करता येईल यावर सर्व मिळून निर्णय घेतात.
 - **लक्ष गटचर्चा:** शेतीविषयक संसाधने व प्रश्न यावर विशेष चर्चा घटक निहाय होते व गावाच्या शेतीचे विस्तृत चित्र उभे राहते. त्यामुळे शेतीच्या बारीक सारीक गोष्टींना समोर ठेवून समर्पक नियोजन करता येते.
२. **अध्ययन सत्र:** लोकसहभागी तंत्रांसोबतच प्रक्रियेदरम्यान दोन अध्ययन सत्रांची मंडणी केली आहे. ही अध्ययन सत्रे तज्ञ प्रशिक्षकाच्या माध्यमातून घेतली जातात. ग्राम संसाधन गटाला काही संकल्पना अवगत व्हाव्यात व सर्वांचे लोकशिक्षण समान किमान पातळीवर व्हावे या प्रमुख उद्देशाने हि सत्रे खेळीमेळीच्या वातावरणात घेतली जातात यात हवामान बदल आणि एकात्मिक नियोजन, पंचायती राज ग्रामपंचायत व ग्रामसभा या विषयांचा समावेश केला आहे.
३. **प्रात्यक्षिक:** या ६ दिवसात शेतीचे अनेक प्रश्न पुढे येतात त्यातील पाणी हा प्रमुख प्रश्न महाराष्ट्रभर कमी जास्त प्रमाणात सर्वच शेतकऱ्यांना जाणवतो म्हणून प्रक्रियेदरम्यान काही पाणलोट उपचारांची प्रात्यक्षिके घेतली जातात. ही प्रात्यक्षिके स्थानिक परिस्थिती, जमिनीचा प्रकार, उतार या साऱ्याचा विचार करून ग्रामसंसाधन गट प्रात्यक्षिकाचा उपचार ठरवतात व शासकीय स्थानिक कर्मचारी यांचे तांत्रिक सहाय्य घेऊन सदर प्रात्यक्षिक लोकसहभागी पद्धतीने घेतले.
४. **दुय्यम स्रोतातून माहिती संकलन:** प्रक्रिये दरम्यान गावाची सद्यस्थिती समजून घेण्यासाठी जनगणना २०११ व आर्थिक सामाजिक सर्वेक्षण २०१२, पशु गणना २०१२ व महाराष्ट्र सुदूर संवेदन उपयोजन केंद्र

यांच्या कडून प्राप्त नकाशे याचा आधार घेतला जातो. या माहितीचे गाव नकाशा तंत्राच्या सहाय्याने शेतकरी किंवा संसाधन गट प्रत्येक चर्चा करून पडताळणी करतात. तसेच या माहितीचे विश्लेषण करून ती पाणी अंदाज पत्रक शेती व पशुधन मूल्यसाखळी इ. अशा तंत्रांच्या वेळी वापरण्यात येते व तिचे विश्लेषण करून नियोजन करण्यात येते.

५. **कृषी संजीवनी नियोजन आराखडा** : विविध लोकसहभागी तंत्रातून संकलित माहिती व दुय्यम स्रोतून संकलित झालेल्या माहितीचे ग्रामसंसाधन गट विश्लेषण करतो. या विश्लेषणाच्या आधारे गावाच्या गरजांची किंवा प्रस्तावांची यादी केली जाते व प्रत्येक गरजेची किंवा समस्येचे कारण काय आहे ते सोडवण्यासाठी नियोजन केली जाते, त्यामुळे समस्येचे मुळापासून निराकरण होण्यास मदत होते. या प्रस्तावांची यादी निश्चित झाल्यावर त्याला गरजेच्या तीव्रतेच्या आधारे व समस्या किती घटकांना प्रभावित करते. किती किती समस्यांना प्रभावित करते याचा सारासार विचार करून ग्राम संसाधन गट त्याला प्राधान्यक्रम देतो.

६. **ग्राम सभा व महिला सभा** : ६ दिवसीय प्रक्रियेदरम्यान संकलित माहितीच्या आधारे ग्राम संसाधन गट पुढील आराखडे तयार करतात. जसे शेती, शेती संलग्न व्यवसाय, नैसर्गिक संसाधने व हवामान बदल आणि शेती माल प्रक्रिया व व्यवस्थापन या आराखड्यांना महिला सभे समोर ठेवून त्यांची मान्यता घेतली जाते. सूचना असल्यास समाविष्ट करून घेतल्या जातात. पुढे सदर प्रस्ताव ग्रामसंसाधन गट महिला सभेच्या सूचनांसमवेत ग्रामसभेसमोर मान्यतेसाठी चर्चेला ठेवतो व मान्यता घेतो. प्रक्रीये दरम्यान होणाऱ्या आराखड्यांना व निर्णयांना मान्यता देण्याकरिता लावण्यात येणारी ग्रामसभाही विशेष ग्रामसभा असते.

७. प्रक्रियेतील सहभागी:

प्रक्रियेतील सहभाग	स्वयंसेवक : स्थानिक, स्वयंप्रेरणेने पुढे येणाऱ्या जाणकार शेतकऱ्यांची निवड स्वयंसेवक म्हणून ग्रामसभेमार्फत केली जाते.
	शासकीय कर्मचारी : ग्रामसेवक, कृषी सहाय्यक, तलाठी, पशुसंवर्धन पर्यवेक्षक रोजगार सेवक व वनरक्षक
	शेतकरी व ग्रामस्थ : गावातील सर्व महिला पुरुष शेतकरी व १८ वर्षावरील सर्व ग्रामस्थ
	प्रवीण प्रशिक्षक : स्थानिक बोली भाषा येत असलेले व स्थानिक प्रश्नाचे ज्ञान असलेली अनुभवी व्यक्ती
	ग्राम संसाधन गट : गावातील ग्रामपंचायत सदस्य समित्या यांचे प्रतीनीधीची शासकीय कर्मचारी व गावातील प्रमुख व्यक्ती
	ग्रामपंचायत लोकप्रतिनिधी : ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच उपसरपंच गावातील विविध समिती सदस्य

८. **स्वयंसेवक निवड प्रशिक्षण** : कृषी संजीवनी गाव नियोजनाची प्रक्रिया अधिक चपखळ होण्यासाठी स्थानिक, स्वयंप्रेरणेने पुढे येणाऱ्या जाणकार शेतकऱ्यांची निवड स्वयंसेवक म्हणून ग्रामसभेमार्फत केली जाते. या स्वयंसेवकांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्या सहाय्याने प्रक्रिया राबविली जाते. ज्यामुळे स्थानिक प्रश्नांचा अधिक बारकायीने अभ्यास होतो. स्वयंसेवक निवडीचे निकष शेवटी परिशिष्ट २ मध्ये दिले आहेत.
९. **शासकीय कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण** : स्थानिक कर्मचारी, ग्रामसेवक, कृषी सहाय्यक, तलाठी, पशुसंवर्धन पर्यवेक्षक व वनरक्षक इत्यादी कर्मचारी यांना देखील कृषी संजीवनी प्रक्रियेचे प्रशिक्षण दिले जाते व त्यांची भूमिका व जबाबदारी आणि उपस्थिती निश्चित केली जाते. या प्रक्रियेदरम्यान शासकीय कर्मचारी ग्रामस्थांना व प्रशिक्षकांना सहा दिवस उपस्थित राहून आवश्यक त्याठिकाणी माहितीची व मार्गदर्शनाची मदत यामुळे स्थानिक प्रश्न व ज्ञान यांची सांगड घालून हवामान अनुकूल शेतीआराखडाचा आराखडा तयार करणे शक्य होते.
१०. **स्थानिक प्रशिक्षक क्षमता बांधणी** : सदर प्रक्रिया गावात राबविण्यासाठी स्थानिक बोली भाषेची व प्रश्नांची जवळून माहिती असलेल्या प्रशिक्षकांचा समावेश करण्यात येतो. प्रशिक्षक म्हणून काम केलेल्या व प्रवीण प्रशिक्षक म्हणून प्रशिक्षण घेतलेल्या तज्ञ प्रशिक्षक व ग्राम संसाधन गट हे एकत्रित येवून सहा दिवस प्रक्रिया स्वयंसेवकांच्या मदतीने राबवितात. यामुळे हसत खेळत गावात उत्साही व चैतन्यपूर्ण वातावरणात प्रक्रिया राबविली जाते.

गावस्तरावर प्रक्रियेच्या बांधणी साठी आवश्यक टप्पे खालील आकृतिबंधाच्या माध्यमातून आपण पाहू शकतो :-

स्तर	पूर्व तयारीचा टप्पा		६ दिवसीय गाव सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियाचा टप्पा							आराखडा एकीकरण टप्पा	
			१	२	३	४	५	६	७	८	
तालुका स्तर	गावासोबत पत्रव्यवहार व समन्वय करणे										
लघू पाणलोट क्षेत्र स्तर		संचेतन कार्यशाळा (स्वयंसेवक व शासकीय कर्मचारी)									गाव आराखड्यांचे क्लस्टर स्तरावर एकीकरण करणे
ग्रामपंचायत	स्वयंसेवक निवड व ग्राम संसाधन गटाची स्थापना करणे										
गाव			गाव सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया								

११. गाव समूह स्तरावरील नियोजन : कृषी संजीवनी ६ दिवसीय प्रक्रिया गावात राबवून झाल्यावर त्यातून तयार झालेले कृषी संजीवनी एकात्मिक गाव आराखड्यांचे लघू पाणलोट क्षेत्राच्या ठिकाणी (क्लस्टर स्तरावर) एकत्रीकरण केले जाते. गाव संसाधन गट आपआपल्या गावाच्या आराखड्यांची मांडणी करतात व त्या मांडणीच्या आधारे लघू पाणलोट क्षेत्राचा दृष्टीक्षेप ठरवला जातो. लघू पाणलोट क्षेत्रातील गावांचा सर्वांगीण, समतोल व सामाजिक विकास व्हावा यासाठी नियोजन आराखड्यात आवश्यक बदल केले जातात. यावर सविस्तर चर्चा क्लस्टर स्तरावर गावे एकत्र बसून करतात यासाठी प्रवीण प्रशिक्षक हे दुवा किंवा मध्यस्त म्हणून भूमिका बजावतात.

१२. नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया वेळापत्रक

दिवस '०'	दिवस '१'	दिवस '२'	दिवस '३'	दिवस '४'	दिवस '५'	दिवस '६'	दिवस '७'
सकाळ							
	प्रभात फेरी	प्रात्यक्षिके	प्रात्यक्षिके	प्रात्यक्षिके	प्रात्यक्षिके	प्रात्यक्षिके	
	प्रात्यक्षिक	शिवार फेरी	शिवार फेरी	मूल्य साखळी (शेती)	अध्ययन सत्र:	अध्ययन सत्र:	
	अध्ययन सत्र: हवामान बदल आणि एकात्मिक नियोजन			शेतीचा आराखडा	पंचायतीराज,	गावाचा	
	गाव नकाशा			नैसर्गिक संसाधनाचा आराखडा	ग्रामपंचायत व ग्रामसभा	आराखडा व दृष्टीक्षेप	
दुपार							
कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख व चर्चा	- सामाजिक व आर्थिक माहिती संकलन - ऋतुचक्र विश्लेषण (शेती)	- शिवार फेरी - संसाधन नकाशा	- संसाधन नकाशा - मूल्य साखळी (शेती)	शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधन लक्ष्य गट चर्चा : - समय रेषा विश्लेषण (शेती संलग्न व्यवसाय) - परिस्थिती विश्लेषण (शेती संलग्न व्यवसाय) - ऋतुचक्र विश्लेषण (पशुधन) - मूल्य साखळी (पशुधन)	- संधी चित्रण - समयरेषा (शेतीमालावर प्रक्रिया व पणन) - मूल्य साखळी	ग्रामसभेची पूर्व तयारी ग्रामसभा	गाव समूहाचे नियोजनासाठी माहितीचे एकत्रीकरण व समूह सूक्ष्म नियोजन आराखडा
ग्राम संसाधन गटाची स्थापना		- मूल्य साखळी (शेती)	- शेतकरी लक्ष गट चर्चा		गाव बैठक - शेतीमाल प्रक्रिया व पणन अहवाल		
मशाल फेरी / पथनाट्य किंवा दवंडी							
सायंकाळ							
- गाव बैठक - ६ दिवसीय वेळापत्रक व प्रकल्पाची माहिती	गाव बैठक - समयरेषा (हवामान बदल) - परिस्थिती विश्लेषण (नैसर्गिक संसाधने)	गाव बैठक - समयरेषा (शेती) - परिस्थिती विश्लेषण (शेती)	गाव बैठक - पाण्याचे अंदाज पत्रक	गाव बैठक - शेती संलग्न व्यवसायांचा आराखडा	महिला सभा		
नियोजन बैठक (स्वयंसेवकांचा गट)							

१३. लोकसहभागी प्रक्रियेतील तंत्र, अभ्यासले जाणारे क्षेत्र व संबंधित प्रपत्र

तंत्र	हवामान बदल	शेती	शेती संलग्न व्यवसाय	शेती माल व्यवस्थापन व पणन	नैसर्गिक संसाधने
समय रेषा	प्रपत्र – १.३	प्रपत्र -२.११	प्रपत्र – ४.३	प्रपत्र – ५.१	प्रपत्र – १.३
ऋतूचक्र		प्रपत्र – १.२	प्रपत्र – ४.५		
परिस्थिती विश्लेषण		प्रपत्र – २.१२	प्रपत्र – ४.४		प्रपत्र – १.४
गाव नकाशा		प्रपत्र – १.१	प्रपत्र – १.१	प्रपत्र – १.१	प्रपत्र – १.१
शिवार फेरी		प्रपत्र – २.१ /२.३/२.५ /२.६/२.७	प्रपत्र – २.१ /२.३/ २.५ /२.६/२.७		प्रपत्र – २.१ /२.३/२.५ /२.६/ २.९
संसाधन नकाशा		प्रपत्र – २.८ व २.९	प्रपत्र – २.८ /२.९/५.३ व ५.४		प्रपत्र – २.८ व २.९
मूल्य साखळी		प्रपत्र – २.१०	प्रपत्र – ४.६	प्रपत्र – ४.६ व २.१०	
संधी चित्रण		प्रपत्र – ५.२	प्रपत्र – ५.२	प्रपत्र – ५.२	
गाव पाणी अंदाज पत्रक		प्रपत्र – ३.२	प्रपत्र – ३.२	प्रपत्र – ३.२	प्रपत्र – ३.२
शेतकरी लक्ष गट चर्चा	प्रपत्र – ३.१	प्रपत्र – ३.१	प्रपत्र – ३.१	प्रपत्र – ३.१	प्रपत्र – ३.१
नियोजन	प्रपत्र – ६.१	प्रपत्र – ६.१ व ४.२	प्रपत्र – ६.१ व ४.७	प्रपत्र – ६.१ व ५.५	प्रपत्र – ६.१ व ४.१
प्राधान्य क्रम निश्चिती	प्रपत्र – ६.२	प्रपत्र – ६.२	प्रपत्र – ६.२	प्रपत्र – ६.२	प्रपत्र – ६.२

१४. लोकसहभागी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेकरिता प्रशिक्षकाला प्रक्रियेपूर्वी उपलब्ध करून द्यावयाची शासकीय माहिती

१. संबंधित गावाची २०११ च्या जनगणनेची लोकसंख्या विषयक माहिती
२. संबंधित गावाचा SECC (सामाजिक आर्थिक जात जनगणना) ची लोकसंख्या विषयक माहिती
३. संबंधित गावाची पशुगणना २०१२ नुसार तपशीलवार माहिती
४. तलाठी कार्यालयातून खातेदारांची सूची
५. ग्रामपंचायत कार्यालयातून नमुना नं. २ ची सूची (नोंदवही)
६. महाराष्ट्र सुदूर संवेदन उपयोजन केंद्रा (MRSAC) यांच्याकडून प्राप्त झालेले संबंधित गावांचे पुढील नकाशे.
 - बेस मॅप (Base Map) सर्वे नंबर सहित
 - भूजल (Ground Water)
 - जमिनीचा वापर (Land Use Land Cover)
 - उतार (Slope)
 - मातीची खोली (Soil Depth)
 - Soil Texture
 - Soil Erosion
 - Soil Drainage

परिशिष्ट १ : गाव सूक्ष्म नियोजन प्रक्रियेस आवश्यक साहित्य व प्रपत्र

कृषी संजीवनी - सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया				
अ क्र.	आवश्यक साहित्य			परिमाण
१)	बॉक्स फाईल			१ प्रती गाव
२)	चार्ट पेपर			१० प्रती गाव
३)	स्केच पेन (पॅकेट)			१ प्रती गाव
४)	A4 पेपर			५० पेपरचा १ सेट प्रती गाव
५)	रेजिस्टर (A4 साईझ ७० पानी)			१ प्रती स्वयंसेवक
६)	फिल्मच्या सी.डी.			३ सीडी- १ सेट प्रती गाव
७)	बॅग (साहित्य नेण्यासाठी)			१ प्रती गाव
८)	खोड रबर (इरेसर)			१ प्रती गाव
९)	शार्पनर			१ प्रती गाव
१०)	शिस पेन्सिल			१ प्रती गाव
११)	सेलो टेप			१ प्रती गाव
१२)	बटर पेपर (ट्रेसिंग पेपर)			६ प्रती गाव
१३)	पेन			२ प्रती गाव
१४)	कृषी संजीवनी - सूक्ष्मनियोजन मार्गदर्शिका			१ प्रती गाव
अ क्र.	माहिती प्रपत्र			परिमाण
१५)	हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधन आराखडा	१.३	समयरेषा (हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधने)	१ प्रती गाव
		१.४	परिस्थिती विश्लेषण (हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधने)	१ प्रती गाव
		२.५	वन क्षेत्र व वन उपजाचा वापर आवश्यक माहिती (वन रक्षक व वनपाल कार्यालय)	१ प्रती गाव
		२.७	विहिरीची पाहणी	विहिरीच्या प्रमाणात
		२.८	संसाधन नकाशा सूची	१ प्रती गाव
		३.२	पाण्याचे अंदाजपत्रक	१ प्रती गाव
१६)	कृषी आराखडा	२.१	ऋतुचक्र समयरेषा	१ प्रती गाव
		२.२	जमिनीचे वर्गीकरण व प्रत्यक्ष वापर (ग्रामपंचायत कार्यालय)	१ प्रती गाव
		२.३	जल स्रोत पिके व जमिनीची माहिती (तलाठी कार्यालय)	१ प्रती गाव

अ क्र.	माहिती प्रपत्र			परिमाण
१७)	कृषी आराखडा	२.६	कृषी सहाय्यक यांचे कडून माहिती प्राप्त करून घ्यावायचे प्रपत्र	१ प्रती गाव
		२.९	शिवार फेरी	४. प्रती गाव
		२.१०	संसाधन नकाशा अहवाल	१ प्रती गाव
		२.११	मुल्य साखळी (शेती)	१ प्रती गाव
		२.१२	परिस्थिती विश्लेषण (शेती)	१ प्रती गाव
		३.१	शेतकऱ्यांसोबत लक्ष्य गट चर्चा	१ प्रती गाव
१८)	शेती संलग्न व्यवसाय आराखडा	२.४	पशुधन व पशुधनाकरिता आवश्यक माहिती	१ प्रती गाव
		४.३	समय रेषा (शेती पूरक व्यवसाय)	१ प्रती गाव
		४.४	परिस्थिती विश्लेषण (शेती पूरक व्यवसाय)	१ प्रती गाव
		४.५	ऋतुचक्र विश्लेषण (पशुधन)	१ प्रती गाव
१९)	शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन आराखडा	५.१	समयरेषा (शेतीमाल व्यवस्थापन)	१ प्रती गाव
		५.२	संधी चित्रण सूची	१ प्रती गाव
		५.३	बचत गटांची माहिती	३ प्रती गाव
		५.४	लघु व कुटीर उद्योगांची माहिती	२ प्रती गाव
२०)	आर्थिक सामाजिक माहितीचे संकलन	१.१	गाव नकाशा सूची (आर्थिक सामाजिक माहितीचे संकलन)	१ प्रती गाव
२१)	नियोजन आराखडे	४.१	एकात्मिक आराखडा (नैसर्गिक संसाधने)	१ प्रती गाव
		४.२	एकात्मिक आराखडा (शेती)	१ प्रती गाव
		४.७	एकात्मिक आराखडा (शेती संलग्न व्यवसाय)	१ प्रती गाव
		५.५	एकात्मिक आराखडा (शेती माल व्यवस्थापन व पणन)	१ प्रती गाव
		६.१	दृष्टीक्षेप आराखडा	१ प्रती गाव
		६.२	एकात्मिक आराखडा (प्राधान्यक्रम निश्चिती तक्ता)	१ प्रती गाव
		६.३	महिलासभा, ग्रामसभा इतिवृत्त, स्वयंसेवक, प्रशिक्षक उपस्थिती प्रपत्र साहित्य व उपलब्धता प्रपत्र	१ प्रती गाव

परिशिष्ट २ : स्वयंसेवक निवडीचे निकष :

१. स्वयंसेवकांची संख्या : संबंधित उप विभागीय कृषी अधिकारी यांच्या सुचनेनुसार
 २. वय : १८ – ३५ या दरम्यान असावे
 ३. शिक्षण : कमीत कमी १० वर्ग उत्तीर्ण असावे
 ४. लिंग : स्त्री पुरुषांची समान निवड व्हावी (निवडलेल्या स्वयं सेवकांमध्ये ५०% स्त्रिया असाव्यात)
 ५. वेळ : ७ दिवस पूर्ण वेळ काम करण्याची तयारी
 ६. या गटात पुढील बाबी असलेल्या व्यक्तीस प्राधान्य देण्यात यावे :
 - कृषी विषयातील पदविका, पदवी
 - संगणकाचे ज्ञान
 - माहिती संकलन व प्रलेखनाचा अनुभव
 - समाज कार्याचा अनुभव व आवड
 - संवाद कौशल्य
 - या पूर्वी विविध शासकीय योजने अंतर्गत काम केल्याचा अनुभव
- वरील स्वयंसेवकांची निवड शक्यतो ग्रामपंचायातीतून सर्वानुमते करण्यात यावी

परिशिष्ट ३ : ग्रामगीतेतील ओळी :

लोकसहभागी प्रक्रीयेदरम्यान ग्रामगीतेतील वापरता येणाऱ्या ओळी, सुलभ संदर्भासाठी खाली देण्यात आल्या आहेत

ग्रामगीता - अध्याय पहिला : देव-दर्शन

कोवळे अंकुर भूमीवरि फुटले । जेथे मंदशीतल वर्षा चाले । त्यापरीच समाधान झालें । आर्त जीवांचें तवकृपें ॥३३॥
प्रथम पाया मानव - वर्तन । यास करावें उत्तम करावें जतन । गांव करावें सर्वांगपूर्ण । आदर्श चित्र विश्वाचें ॥४८॥
जाणावें ग्राम हेंचि मंदिर । ग्रामांतील जन सर्वेश्वर । सेवा हेचि पूजा समग्र । हाचि विचार निवेदावा ॥५४॥

ग्रामगीता - अध्याय सहावा : संसर्ग-प्रभाव

कोठे भूमिचेहि भिन्न वर्ण । कोठे काळे, पिंगटपण । कोठे पांढरे लाल मधून । सुवर्णापरी ॥२९॥

ग्रामगीता - अध्याय तेरावा : ग्रामनिर्माणकला

हात फिरे तेथे लक्ष्मी शिरे । हें सूत्र ध्यानीं ठेवोनि खरें । आपुलें ग्रामचि करावें गोजरें । शहराहूनि ॥१॥
शहरीं यंत्रादिकें आलीं । गांवची उद्योगकला मेली । कुशल माणसें शहरीं गेलीं । उद्योगासाठी ॥३॥
शहरीं गेली गांवची बुद्धि । शहरीं गेली गांवची समृद्धि । कष्टाळू शक्ति, हस्तकलासिद्धि । तेहि गेली ॥४॥
गांवीं उरली मुख्यतः शेती । ती कशीबशी चालविती । विशेष बुद्धि, शक्ति, संपत्ति । यांचा ओघ दुसरीकडे ॥५॥
उत्तम शिक्षित, सामर्थ्यवान । ते नोकरीसाठी फिरती वणवण । उद्योगधंदे वा शेती कोठून । होईल उन्नत गांवची ? ॥६॥
हे सर्व जरि लक्ष पुरविती । तरि छोटे उद्योग आणि शेती । निश्चयें सर्वासि पोषिती । बेकार दीन कोणी नुरे ॥७॥
कारण, गांवींच कच्चा माल । ज्यावरि जगतां येई खुशाल । तो गांवीं पक्का नोहे म्हणोनि हाल । गांवाचे आमुच्या ॥८॥
कच्चा माल मातीच्या भावें । तो पक्का होतां चौपटीने घ्यावें । मग ग्रामजन कैसे सुखी व्हावे ? पिकवोनीहि ते उपाशी ॥९॥
त्यांच्या सुखाचें मुख्य साधन । सर्वतोपरी स्वावलंबन । शहरावरि न राहतां अवलंबून । काम करावें सर्वांनी ॥१०॥

उत्तम बुद्धि कौशल्य ज्ञान । शक्ति सामर्थ्य इकडे योजून । गांवी वाढवावें स्वावलंबन । आळस झाडून सर्वांचा ॥११॥

घरी मुलाबाळांनीहि राबावे । शेती कामधंदे हस्ते करावे । बायकापोरांसहित सुखी व्हावें । कष्ट करोनिया ॥१३॥

गांवचा एकेक घटक । बनवावा कलावंत सेवक । जो आपुलें घर सुरेख । करोनि गांवा शोभवी ॥१५॥

कष्ट करोनि आपुल्या हातें । आदर्श करावें घरातें । असेल जरी झोपडी ते । भासवावी नंदनवन ॥३३॥

कोणी केली शेतीची रचना । धुरेबंधारे वाफे नाना । पाहतां दिसती सरळ लैना । शेतीमार्जी ॥४१॥

झाडें दिसती ओळींत बध्द । सरळ सुंदर हिरवी शुध्द । घरमालकचि करी खुद्द । काम आपुल्या हातांनी ॥४२॥

घराभोंवती बाग केली । सांडपाण्यावरि झाडें वाढलीं । फळाफुलांचीं रोपें वेली । भाजीपाला नित्याचा ॥४३॥

घरांतूनि बाहेर दिसेना पाणी । प्रवाह करीतसे आंतूनि । धूर जातसे धुराडयांतूनि । गोठयांत गोमूत्र न साचे ॥४४॥

मानवी कला गांव शोभवी । गांवाची कला प्रांत जागवी । प्रांताची कला देश भूषवी । वैशिष्ट्याने ॥५३॥

श्रमदानाचे सप्ताह घेवोनि । रस्ते दुरुस्त करावे सर्वांनी । शोषक खड्डे मोर्या करोनि । सांडपाणी थांबवावें ॥६६॥

नदी तळयाकांठची स्वच्छता । तेथे पार घाट आदींची व्यवस्था । उत्पादन वाढवाया तत्त्वता । उपयोग घ्यावा जलाचा ॥६९॥

गांवांतील मार्ग विहिरी घरें । सुंदर सजवावीं पशूंचीं कुटीरें । ठायीं ठायीं मुत्रीघरें । नाल्या करणें निर्माण ॥७०॥

सडकांचिया दुतर्फा छान । सर्वांनी करावें वृक्षारोपण । ढोले ठेवावे मधामधांतून । कचरा त्यांत टाकावया ॥७१॥

चहूं दिशांनी गांव सुंदर । वारे करोत जीवनसंचार । कोठेहि घाण घर । पाहतांना न दिसावें ॥७२॥

मार्गी असावा लाकूडगोटा । साफ दिसाव्या चारी वाटा । कोणी अडला असेल करंटा । त्यास वळवावें गांवाने ॥७७॥

मेलीं जनावरें कोठेहि नेलीं । गांवभरी घाण मांसहाडें आलीं । ऐसें न व्हाया पाहिजे नेमिली । जागा उघडण्या-गाडण्याची ॥८०॥

आपुलें जेव्हा जन न ऐकती । तेव्हा सभाद्वारें करावी दुरुस्ती । सांगून पाहावें सरकारप्रति । दुरुस्त कराया गांव सारें ॥९२॥

सर्वांगीण असावी ग्रामरचना । मनोरंजनासहित पुरावाव्यात भावना । जेणें करून ग्रामवासीयांना । आठव ना ये शहराचा ॥९५॥

ग्रामगीता - अध्याय अठरावा : श्रम-संपत्ती

कांही कर्म स्वतःकरिता कांही कुटुंबाचीया हिता । कांही कर्म गांवा लोकांकरितां । सेवादधर्मरूप ॥८॥

म्हणोनि सर्वांनी काम करावें । ग्रामाचें धन वाढवावें । येथे गरीब-श्रीमंत न पाहावें । कामासाठी ॥२६॥

यावरि बोले एक श्रोता । नाही गरीब मजुरासीच काम पाहतां । बेकारांचा वाढतो जत्था । तेथे श्रीमंतां काम कोठे ॥२८॥

देशांत कामांचा उभा डोंगर । दारिद्र्यदुःखाचा वाहतो पूर । अर्धनग्न अर्धपोटी लोक अपार । त्यांचें दुःख कां न दिसे ? ॥३१॥

मजुरावरीच आहे उत्पादन । उत्पादनचि मुख्य ग्रामाचें धन । तयामाजी करणें कुचरण । वेडेपणाचें ॥४३॥

उत्पादनाची गति खुंटली । उपभोगाची भावना वाढली । काय करील भूमाता भली । मशागत नसतां जमिनीची ? ॥४५॥

यासि सर्वचि असती जबाबदार । शक्ति संपत्ति विचार प्रचार । हें एकहि नाही ताळयावर । म्हणोनि ग्राम ओसाडलें ॥४६॥

कच्ची सामुग्री गांवच्या भागी । ती पुरेपूर आणावी उपयोगी । शोध करोनि नाना प्रयोगी । माती करावी सोन्यासम ॥५५॥

अन्य देशींच्या तरुणांसि वेड । नित्य नवें संशोधन प्रचंड । तैसी धुंद चढावी अखंड । गांवच्या शिक्षित तरुणां ॥५६॥

ऐसें हें सर्व गांव । जोडधंद्यांनी भरीव । जराहि नाही उणीव । कोणेपरी कोठे ॥६६॥

गांवचे उद्योग मागासले । त्यांस शिक्षणाने पुन्हा उजळिलें । ऐसें असावें सुधारलें । गांव आमूचें ॥७०॥

नसतील त्या वस्तु निर्माव्या । येत नसतां शिकोनि घ्याव्या । घरोघरीं त्याच दिसाव्या । गांवच्या वस्तु ॥७१॥

आपुल्या गांवीं जे जे होते । आपणचि वस्तु वापरावी ते । तेणें गांवींचें धन गांवींच राहतें । शक्ति वाढते गांवाची ॥७२॥

गांवीं विणकर फुटाने फाकती । यासि हवी मलमलची घोती । वा रे यांची देशभक्ति ! गांव मारिती शौकासाठी ॥७४॥

गांवीं एक कुस्तीगीर महान । आणि बाकीचे लकडी पहेलवान । तरी तें गांव शरीरबलाने पूर्ण । म्हणतां नये कधी हि ॥७८॥

गांवी असावी उद्योग-समिति । जी सतत करील उद्योग-उन्नति । गांवाचें आर्थिक जीवन हातीं । घेवोनि लावील सोय जी ॥८७॥

काम ज्याने ज्याने करावें । त्याने हक्कानें पोटभरि खावें । लागेल तेवढें मागावें । हें तों आहे प्रामाणिक ॥९९॥

शहराकडे चालला प्रवाह । तो थांबवाया निःसंदेह । सर्वांचा गांवींच होईल निर्वाह । ऐसी योजना करावी ॥१०५॥

ग्रामगीता - अध्याय एकोणीसावा : जीवन-शिक्षण

अजब ऐसी शिक्षणाची प्रथा । जेथे कार्मी नये बापाची संथा । बाप करी शेतीची व्यवस्था । मुलगा मागे नोकरी ॥६॥

गांवाचें सर्वांत मुख्य पुत्रधन । त्याचें संरक्षार्वें चरित्रधन । तेणें गांवाचें वाढेल महिमान । चारित्र्यापरी उज्ज्वल ॥३६॥

जीवन-विकासाचें शिक्षण । गांवींच असावें सर्वसंपन्न । आपुल्याचि ग्रामरचनेचें आयोजन । शोभवाया शिकवावें ॥५८॥

ऐसी घ्यावी गांवां काळजी । मुलांच्या अज्ञानपणामार्जी । तरीच गांवाचा उत्कर्ष सहजी । होईल तेणें ॥७०॥

ग्रामगीता - अध्याय विसावा : महिलोन्नती

म्हणोनि रथार्ची दोन्ही चाकें । मजबूत करावी कांतोनि सारखें । तरीच संसारगाडी सुखें । सुखावेल ग्रामजीवनाची ॥११०॥

ग्रामगीता सणोत्सव : अध्याय तेविसावा -

शेतीमाजीच शेणदि जावें । तरीच भूमिमाता पावे । हें घरोघरी सांगावें । हाचि खरा दिवाळसण ॥५५॥

ग्रामगीता अध्याय अडतिसावा - : ग्रामकुटुंब-

एकाचें सुखदुःख सर्वासि । सर्वांचा उपयोग एकासि । घटकासि आणि विश्वासि । सांगड व्हावी सर्वथा ॥४७॥

आज मजुरां नाही शास्त्रीय ज्ञान । शास्त्रज्ञांअंगीं श्रमाची वाण । तेणें वाढेल कैसें उत्पन्न । गांवाचें आमुच्या ? ॥६८॥

श्रम करितील सर्व मिळून । तरि पिकूं लागेल बरड जमीन । मार्ग काढतील बुद्धिमान । नव्या नव्या शोधांनी ॥६९॥

सामुदायिक प्रयत्नांनी । सामर्थ्य वाढेल कणोकणीं । जेथे नसे घोटभर पाणी । तेथे सरिता वाहूं लागे ॥७०॥

स्वच्छ पाण्याचें भरेल तळें । विहिरी, जागोजागीं मळे । नदीचे प्रवाह होतील सगळे । शेतीसाठी उपयोगी ॥७१॥
आमुचें गांवचि आमुचें घर । सर्व व्यवहार सगळ्यांवर । सर्वांचा सर्वांठायीं हातभार । असलाचि पाहिजे ॥७४॥
सर्वानी समयदान करावें । घरे, रस्तेहि सजवोनि द्यावे । गांव नंदनवन बनवावें । सामुदायिक कष्टांनी ॥८४॥
कोणी नसावा गांवीं उपाशी । उद्योग द्यावे सकळ जनांसि । भीक मागण्याची प्रथा जराशी । नसावी गांवीं आमुच्या ॥८५॥
जें जें आपुल्या गांवीं होतें । आपणचि वापरावें सामान तें । उरलेलें विकारें भोवतें । भिन्न गांवीं ॥१०९॥
आमुच्या गांवींचें सर्व धन । ग्रामवासियांचें सुखस्थान । आम्ही सर्वचि मिळोन । करूं स्वर्ग गांवासि ॥११४॥
आधी ग्राम असावें सुखी । कोणी न व्हावीं कोणाशीं पारखीं । सर्व कामें गांवींच निकीं । करूं आम्ही ॥११७॥

ग्रामगीता वैकुंठ-भू : अध्याय एकोणचाळीसावा -

गांवाकरितां मार्ग जोडावा । गांवाकरितां व्यापार पुढे न्यावा । हरतरूहेचा संबंध आणावा । सुखी कराया गांव हें ॥९१॥
गांवांतून जें द्रव्य जावें । माल, मनुष्यबल, सामान बरवें । तें प्रथम पूर्ण निरीक्षोनि घ्यावें । गांवासाठी पंचांनी ॥९२॥
सर्वचि योजना पंचांवरती । कोणाचेंचि नाही इतराहातीं । इतर निश्चित राहती । कराया प्रगति अधिकाधिक ॥९३॥
आमचें ग्रामचि एक राज्य । सर्वांचें माहेर अविभाज्य । ऐसे आदर्श होती जे जे । नातें आमुचें त्यांच्याशी ॥१२६॥

-
- ग्रामगीता, तुकडोजी महाराज (२०००), महाराष्ट्र राज्य पाठद्वयपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, गोरगांव, मुंबई.

परिशिष्ट ४ : संदर्भ सूची

- १) ग्राम नियोजन मार्गदर्शिका – “लोक सहभागातून ग्रामपंचायत” सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेकरिता या पुस्तिकेचा विशेष संदर्भ घेण्यात आला आहे.
- २) ग्राम आलेख प्रपत्र संच – “लोक सहभागातून ग्रामपंचायत” सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेकरिता प्रपत्र संच या पुस्तिकेचा विशेष संदर्भ घेण्यात आला आहे.
- ३) सत्यमेव जयते वाटर कॅप, प्रशिक्षकांसाठी हस्तपुस्तिका, पाणी फाऊंडेशन व वाटर संस्था, पुणे
- ४) Agriculture Resource Book for Panchayats, Prepared by Yashada
- ५) ग्रामगीता, तुकडोजी महाराज
- ६) कृषी विज्ञान केंद्र यांचे स्तरावरून वेळोवेळी उपलब्ध झालेली माहिती
- ७) Community Participation, Somesh Kumar

संचेतन कार्यशाळा

लोकसहभागी नियोजन प्रक्रियेपूर्वी पुढील संचेतन कार्यशाळा – गाव समूह, उप विभाग अथवा तालुका स्तरावर घेण्यात याव्या.

स्वयंसेवकांचे प्रशिक्षण – वेळापत्रक व मार्गदर्शक सूचना

प्रशिक्षण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे	<ul style="list-style-type: none">स्वयंसेवकांना नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख होईलस्वयंसेवकांना लोकसहभागी तंत्रांमागील दृष्टीकोन व पद्धती समजेलस्वयंसेवकांना गावातील 7 दिवसीय प्रक्रियेची माहिती होईल व त्यांची भूमिका स्पष्ट होईलप्रशिक्षकांना स्वयंसेवक व त्यांच्या माध्यमातून गावांची ओळख होईल
---	--

वेळ	विषय	पद्धती	साहित्य
९.३० – १०.००	नोंदणी व उद्घाटन	निरंक	नोंदणी पत्रक
१०.०० – १०.३०	प्रकल्पाची तोंड ओळख	सादरीकरण व चर्चा	नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पावरील माहिती पी.पी.टी
१०.३० – ११.००	गुंता सोडवा	अभ्यास खेळ	निरंक
११.०० – ११.१५	चहा		
११.१५ – १२.००	सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेची माहिती	सादरीकरण व चर्चा	पी.पी.टी व सूक्ष्मनियोजन मार्गदर्शिका
१२.०० – १३.००	लोकसहभागी प्रक्रियेतील तंत्रांची माहिती	प्रात्यक्षिक – ऋतूचक्र व गाव नकाशा	चार्ट पेपर व स्केच पेन
१३.०० – १४.००	भोजन		चहापान
१४.०० – १५.००	संघटन व गट कार्य	अभ्यास खेळ – मानवी साखळी	निरंक
१५.०० – १६.००	शिवर फेरीची तोंड ओळख	प्रात्यक्षिक, चर्चा व सादरीकरण	चार्ट पेपर व स्केच पेन
१६.०० – १६.१५	चहा		
१६.१५ – १७.१५	लोकसहभागी नियोजनात स्वयंसेवकांची भूमिका व आचार संहिता	घटना अभ्यास, गट कार्य, चर्चा व सादरीकरण	चार्ट पेपर व स्केच पेन

वरील कार्यक्रमाकरिता काही मार्गदर्शक सूचना –

१. अभ्यास खेळांमध्ये जास्तीजास्त स्वयं सेवक सहभागी होतील याची दक्षता घ्यावी.
२. प्रत्येक अभ्यास खेळानंतर त्याचे तात्पर्य व प्रश्नांच्या माध्यमातून लोकसहभागी प्रक्रियेशी त्याचे नाते स्पष्ट करावे.
३. प्रात्यक्षिकांमध्ये स्वयंसेवकांचे २ गट करावे (विशेषतः गाव निहाय) व प्रती गट एक प्रशिक्षक बसून ते लोकसहभागी तंत्र त्यांच्या बरोबर घेऊन दाखवावे व त्यांना त्याचा उद्देश स्पष्ट करावा. प्रात्यक्षिक झाल्यावर गटातील एका व्यक्तीला तंत्रातून समोर आलेल्या माहितीचे सादरीकरण करण्यास सांगावे.
४. शेवटच्या सत्रात प्रक्रीयेदरम्यान परिशिष्ट – १ येथे नमूद केलेल्या गावात घडणाऱ्या काही घटना द्याव्यात व त्यांना त्यावर चर्चा करण्यास सांगावी. त्या चर्चेअंती त्यांना सादरीकरण करण्यास सांगावे व त्या आधारे स्वयंसेवकांकरिता आचार संहिता स्वयंसेवकांना तयार करण्यास सांगावी.

शासकीय अधिकारी/ कर्मचारी व लोकप्रतिनिधी यांचे प्रशिक्षण – वेळापत्रक व मार्गदर्शक सूचना

प्रशिक्षण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे	<ul style="list-style-type: none"> ▪ उपस्थितांना नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख होईल ▪ उपस्थितांना लोकसहभागी तंत्रांमागील दृष्टीकोन व तंत्रांची माहिती होईल ▪ उपस्थितांना गावातील ७ दिवसीय प्रक्रियेची माहिती होईल व त्यांची भूमिका स्पष्ट होईल ▪ प्रशिक्षकांना, स्वयंसेवक व त्यांच्या माध्यमातून गावातील प्रक्रियेचे नियोजन करणे शक्य होईल
---	--

वेळ	विषय	पद्धती	साहित्य
०९.३० – १०.००	नोंदणी व उद्घाटन	निरंक	नोंदणी पत्रक
१०.०० – १०.३०	प्रकल्पाची तोंड ओळख	सादरीकरण व चर्चा	नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पावरील माहिती पी.पी.टी
१०.३० – ११.००	लोकसहभागी प्रक्रियेचा दृष्टीकोन	अभ्यास खेळ - गुंता सोडवा	निरंक
११.०० – ११.१५	चहा		
११.१५ – १२.००	सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेची माहिती	सादरीकरण व चर्चा	पी.पी.टी व सूक्ष्मनियोजन मार्गदर्शिका
१२.०० – १३.००	गावातील आवश्यक शासकीय माहितीची प्रपत्र	गट चर्चा व सादरीकरण	प्रपत्रांचा संच
१३.०० – १४.००	भोजन		चहापान

वेळ	विषय	पद्धती	साहित्य
१४.०० – १५.००	संघटन व गट कार्य	अभ्यास खेळ – मानवी साखळी	निरंक
१५.०० – १६.००	लोकसहभागी नियोजनात अधिकारी, कर्मचारी व लोकप्रतिनिधी यांची भूमिका व	सादरीकरण व चर्चा	पी.पी.टी
१६.०० – १६.१५	चहा		
१६.१५ – १७.००	गावनिहाय प्रक्रियेचे नियोजन व समारोप	घटना अभ्यास, गट कार्य, चर्चा व सादरीकरण	चार्ट पेपर व स्केच पेन

वरील कार्यक्रमाकरिता काही मार्गदर्शक सूचना –

१. अभ्यास खेळांमध्ये जास्तीजास्त व्यक्ती सहभागी होतील याची दक्षता घ्यावी
२. प्रत्येक अभ्यास खेळानंतर त्याचे तात्पर्य व प्रश्नांच्या माध्यमातून लोकसहभागी प्रक्रियेशी त्याचे संबंध स्पष्ट करावे
३. प्रपत्रांवरील चर्चेमध्ये प्रामुख्याने – सामाजिक नकाशामध्ये लागणारी माहिती, शिवार फेरी व संसाधन नकाशा यामध्ये आवश्यक शासकीय माहिती प्रक्रीयेपूर्वी गावामध्ये संकलीत करून ठेवायला सांगावी. तसेच गावामध्ये इतर प्रक्रीयेअंतर्गत जसे – राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियान व आमचा गाव आमचा विकास अंतर्गत तयार झालेली माहिती व आराखडे याची माहिती घ्यावी व ती प्रक्रीयेकरिता उपलब्ध करून ठेवण्यास सांगावे.

परिशिष्ट - १ : घटना अभ्यास

वर्गातील स्वयंसेवकांना ५ – १० च्या गटामध्ये विभागून घ्यावे. त्यानंतर प्रत्येक गटाला एक घटना द्यावी. ती घटना वाचून त्यावर खाली दिलेल्या ४ प्रश्नांवर चर्चा करण्यास सांगावे व त्यांना १५ मिनिटांचा वेळ द्यावा.

प्रक्रिया:

घटनेवरील प्रश्न:

वरील प्रत्येक घटनेवर खालील प्रश्नाच्या अनुषंगाने चर्चा करावी.

- या घटनेचा प्रक्रियेवर कोणता परिणाम होईल ?
 - या घटनेला कोण जबाबदार आहे?
 - अशावेळी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेदरम्यान स्वयंसेवक म्हणून आपण काय केले पाहिजे?
 - अशा घटना घडू नये म्हणून कोणती काळजी घेतली पाहिजे?
१. खालील घटना या केवळ प्रशिक्षणाच्या उद्देशाने तयार करण्यात आलेल्या आहेत. या घटनांमध्ये वापरण्यात आलेल्या व्यक्तींची नावे हि काल्पनिक असून केवळ चर्चेतील सुलभतेकरिता घालण्यात आलेली आहेत तरी सत्र घेण्यापूर्वी प्रशिक्षकाने हे आवर्जून सांगावे.
 २. प्रशिक्षणार्थीनी दिलेले उत्तर बरोबर असल्यास प्रशिक्षकाने त्याला जोड द्यावी व चूक असल्यास तसे सांगून बरोबर उत्तर सांगावे

घटना अभ्यास

घटना – १:

एका गावात सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया चालू असते. गावातून हवा तसा लोकसहभाग मिळत नसतो. हे पाहून प्रशिक्षक व स्वयंसेवक गावातील प्रत्येक भाग आपापसात वाटून घेतात. प्रत्येक जण स्वतःला दिलेल्या भागातील लोकांची वेग वेगळ्या वेळी चर्चा करतात. त्या भागातील सर्वात प्रभावी व्यक्ती कोण हे शोधून काढून त्याला प्रक्रियेत सहभागी करून घेतात. प्रत्येक स्वयंसेवक आपल्या भागातील एक तरुण मुलगा / मुलगी शोधून काढून त्यांना इतरांना सहभागी करून घेण्यास प्रेरित करतात. यामुळे हळू हळू गावातील प्रत्येक भागातून सहभाग मिळू लागतो आणि महिला सभा व ग्राम सभेला गावातील बहुतांश लोकांचा सक्रीय सहभाग मिळतो.

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थीना स्पष्ट व्हावा :

१. प्रत्येक गावातील सामाजिक रचना व तेथील प्रतिसाद हा वेगळा असतो
२. कामाला सुरुवात करण्यापूर्वी त्या गावातील स्थिती जाणून घ्यावी व त्या नुसार लोक सहभाग मिळविण्याची पद्धत ठरवावी.

३. लोकसहभाग मिळत नाही म्हणून थांबून जाणे हे चुकीचे आहे. त्याकरिता सातत्याने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

घटना - २ :

एका नंदनवन नावाचा गावात सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया चालू होती. स्वयंसेवाकांमध्ये माधव नावाचा एक स्वयंसेवक होता. नंदनवन गावात दोन राजकीय गट सक्रीय होते, या गटांमुळे गावातील चांगल्या कामात नेहमी अडथळा येत असे. माधवच्या ही गोष्ट माहित झाली, दुसऱ्याच दिवशी प्रक्रीयेदरम्यान या दोन गटातील अंतर्गत कलहामुळे गावसहभागावर याचा परिणाम होऊ लागला. माधवने तत्काळ प्रशिक्षक व स्वयंसेवकांशी चर्चा केली. दोन्ही गटातील नेत्यांची व्यक्तिगत भेट घेतली. त्यांना प्रक्रीयेचे महत्व व गावाचा विकास करण्याची आलेली हि संधी यामध्ये त्यांना असलेली नेतृत्वाची संधी व्यवस्थितपणे समजावून सांगितली. त्यामुळे याचा परिणाम असा झाला दोन्ही गट एकत्रितपणे प्रक्रीयेत सक्रीय सहभागी झाले, त्यांच्या या सहभागामुळे गावाच्या गरजांची उत्तम माहिती संकलित होऊन अनेक विषयांवर ठराव घेण्यात आले, एक परिपूर्ण आराखडा तयार होण्यास मदत झाली.

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थींना स्पष्ट व्हावा :

१. गावाच्या स्थानिक सामाजिक व राजकीय, परिस्थितीची प्रथम माहिती करून घ्यावी, ज्यामुळे नियोजनात सहाय्य होईल.
२. गावागावात विविध गट सक्रीय असतात अशा गटांची सहाय्यक प्रशिक्षकाला माहिती असावी जेणे करून त्यांचा प्रक्रीयेत कसा सहभाग मिळवता येईल याचे नियोजन करता येते.
३. गावातील सक्रीय गटांकडे दुर्लक्ष करू नये या गटांच्या सहभागामुळे लोकसहभाग कमी किंवा जास्त वाढू शकतो. याबाबीचा अंदाज घेऊन गावाच्या विकासाबाबत त्यांना प्रेरित करावे व प्रक्रीयेत समजून सांगावी व परिस्थितीनुरूप त्यांचा उपयोग करून घ्यावा.

घटना - ३:

एका आटपाडी नावाचा गाव होते. या गावात सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया चालू होती, या प्रक्रीयेसाठी आसिफ नावाचा स्वयंसेवक नेमला होता. आसिफला प्रक्रीयेच्या पहिल्याच दिवशी सरपंचानी मांसाहार व दारूपार्टी चे आग्रहाचे निमंत्रण दिले. आसिफने जाणीवपूर्वक माफी मागून या आमंत्रणाला नकार दिला तो म्हणाला, मला आदिवासी वस्तीमध्ये एका घरी जेवणाचे आमंत्रण आहे, त्यामुळे मी येऊ शकत नाही. आसिफ त्या दिवशी सर्व आदिवासी लोकांसोबत चर्चा करत जेवण केले त्या वस्तीवरील लोकांना आसिफ त्यांच्या कडे जेवला यामुळे खूप आनंद झाला होता. त्यादिवशी सर्व लोक चर्चेत सहभागी झाले होते. त्या चर्चेतून आसिफला त्यांच्या अनेक समस्या समजून आल्या. गावात आसिफच्या प्रेमळ व भेदभाव रहित वागण्याचा परिणाम लोकसहभागावर झाला

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थींना स्पष्ट व्हावा :

१. एक आदर्श स्वयंसेवक हा निर्व्यसनी व नेहमी सत्याची बाजू घेणारा, क्षमाशील व नम्र असतो.
२. स्वयंसेवकाने प्रक्रियेदरम्यान कोणत्याही प्रकारचे व्यसन किंवा निर्माण होणाऱ्या प्रलोभनांना (मद्य, पैसा, मांसाहार व खोटी कीर्ती इ.) बळी पडू नये.
३. असिफ प्रमाणेच स्वयंसेवकाने त्याला अशा प्रलोभनांना नाही म्हण्याची वेळ आल्यास किंवा आपल्याला सत्रा दरम्यान विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर त्याच्या जवळ नसल्यास रीतसर क्षमा मागावी व कारण स्पष्ट करावे.
४. स्वयंसेवकाने प्रक्रियेदरम्यान सहाही दिवस एकाच व्यक्तीच्या घरी जेवण करू नये.
५. मांसहारासाठी ग्रामस्थांकडे मागणी करणे किंवा उत्तम व चवीच्या ऐच्छिक जेवणासाठी नियोजन करणे व सहादिवस तिथेच जेवण करणे किंवा जात, व्यक्तीचा हुद्दा, राहण्याचे ठिकाण (उदा. आदिवासी वस्ती) जेवणातील मेनू इ. चे कारण करून 'नाही' म्हणणे हि एक वैचारिक विकृती आहे.

घटना - ४ :

एका गावात सुनिता नावाची स्वयंसेवक सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेसाठी आली होती. ती सारखी मोबाईलवर बोलत राहायची. उदाहरणार्थ अध्ययन सत्र सुरु झाले कि दुसऱ्या स्वयंसेवकाकडे सत्र सोपवून एक तास बोलत राहायची. पुढे गाव नकाशा, संसाधन नकाशा काढतांना तसेच गाव बैठकीतही हाच प्रकार घडू लागला.

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थींना स्पष्ट व्हावा :

१. प्रक्रियेतील सत्र व उपक्रम हे आपल्या प्राधान्याच्या पहिल्या क्रमांकावर असावेत. त्यामुळे प्रक्रियेदरम्यान मोबाईल वर बोलणे किंवा आपली वैयक्तिक कामे करण्यासाठी सत्र दुसऱ्यांवर सोपवू नयेत.

घटना - ५:

एका मोठ्या गावात (३०००+) लोकसंख्या असलेल्या गावात प्रक्रिया चालू होती. स्वयंसेवकांना त्यांचे वार्ड वाटून दिले होते. त्यातील एक स्वयंसेवक अजितचे प्रक्रीयेदरम्यान काही महत्वाचे काम निघाले व त्याला ३ दिवसांकरिता जिल्ह्याच्या ठिकाणी जायचे होते. त्याने ही अडचण प्रशिक्षक जितेंद्रला सांगितली. जितेंद्र म्हणाला कि "तुला जायचे असेल तर जा पण इतर कोणाला सांगू नको. शेवटच्या दिवशी जेव्हा मानधन दिले जाईल तेव्हा तुला संपूर्ण पैसे मिळतील. त्यातील दोन दिवसाचे तुझे मानधन मला दिले म्हणजे मीही कोणाला सांगणार नाही". अशा सूचना देवून जितेंद्र अजितला जाऊ देतो.

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थींना स्पष्ट व्हावा :

१. प्रक्रीये दरम्यान कुणीही प्रशिक्षक किंवा स्वयंसेवकाने गाव सोडून कोणत्याही कारणासाठी जाऊ देऊ नये.

२. प्रशिक्षक अशी गैर कृत्य करत असल्याचे कळताच क्षणी सरपंच/ ग्रामसेवक/ कृषी सहाय्यक यांना सांगावे
३. प्रशिक्षकाने स्वयंसेवकांकडून किंवा ग्रामस्थांकडून पैसे घेणे किंवा तुमचे काम करून देतो अशी आश्वासने देऊन त्यांच्या कडून मोबदला घेणे अशी भ्रष्ट आचरण करून नये.
४. अशा भ्रष्ट आचरण किंवा वर्तन करणाऱ्या स्वयंसेवकांना कायम स्वरूपी प्रक्रियेतून बाहेर ठेवण्याची देखील कार्यवाही किंवा पोलीस केस सारख्या बाबी होऊ शकतील.

घटना — ६:

एका गावात सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया चालू होती. प्रक्रीया चालू असताना कैलास नावाचा एक स्वयंसेवक, गटातील स्वप्नाली नावाच्या स्वयंसेविकेकडे आकर्षित झाला. प्रक्रियेतील प्रत्येक कार्यक्रमाच्या तयारीसाठी कैलास स्वप्नाली जवळ जाण्याचा प्रयत्न करायचा. स्वप्नालीला अश्लील हावभाव करून बोलावणे, इशारे करून तिचे लक्ष वेधण्यासाठी विकृत शारीरिक कृती करत होता. या सगळ्या प्रकारांचा स्वप्नालीला त्रास होत होता. पण आपण याची तक्रार केली तर त्याचा परिणाम प्रक्रीयेवर होईल असा विचार करून ती गप्प बसली. कैलासचे सगळे गैरवर्तन इतर लोकांच्याही लक्षात येत होते पण इतर स्वयंसेवकांनी काही केले नाही.

वरील घटनेतून पुढील संदेश प्रशिक्षणार्थींना स्पष्ट व्हावा :

१. प्रशिक्षण सूचनांमध्ये दिल्या प्रमाणे प्रक्रीयेदरम्यान कोणत्याही महिलेलेला लैंगिक स्वरूपाचा त्रास दिल्यास त्यावर करवाही होऊ शकते.
२. असा त्रास होत असल्यास संबंधित स्वयंसेविकेने प्रशिक्षकास सांगावे.
३. या सर्व परिस्थितीचे गांभीर्य त्रास देणाऱ्या स्वयंसेवकास समजावून सांगावे. जर त्याने त्याचे वर्तन सुधारले तर उत्तम आहे. जर अशी समाज देऊन त्याच्या वर्तनात सुधारणा होत नसेल तर त्याची तक्रार प्रभाग सचिव / तालुक्याला करावी व त्याला प्रक्रियेतून बाजूला करावे.

टीप : वरील घटना या केवळ प्रशिक्षणाच्या उद्देशाने तयार करण्यात आल्या आहेत. या घटनांमध्ये वापरण्यात आलेल्या व्यक्तींची नावे हि काल्पनिक असून केवळ चर्चेतील सुलभतेकरिता घालण्यात आलेली आहेत. तरी सत्र घेण्यापूर्वी प्रशिक्षकाने हे आवर्जून सांगावे.

दिवस ०

आज काय साधायचे आहे?

- आपल्या गावात कृषी संजीवनी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया सुरु झाली आहे हे ग्रामस्थांना समजावे व पुढील सहा दिवसांच्या उपक्रमांमध्ये जास्तीत जास्त लोकसहभाग मिळावा.
- ग्रामसंसाधन गटातील स्वयंसेवक व प्रशिक्षक यांचा परस्पर परिचय व्हावा.
- या प्रक्रियेचे पुढील सहा दिवसांचे वेळापत्रक गावातील महत्वाच्या ठिकाणी जाहीर व्हावे ज्यामुळे ग्रामस्थांना व विशेषतः शासकीय अधिकाऱ्यांना त्यांच्या वेळेचे नियोजन करता येईल.
- त्या गावातील वातावरण, तेथील प्रतिष्ठित व्यक्ती, महत्वाची ठिकाणे, गावातील शेतीतील अडचणी व बलस्थाने यांचा अंदाज गटाला यावा.
- प्रक्रियेदरम्यान विविध उपक्रमांसाठी सुयोग्य स्थळे व वेळा ठरवल्या जाव्यात.
- दररोज रात्रीच्या गावबैठकीमध्ये ध्वनीचित्रफित दाखवण्यासाठी टीव्ही, व्हीसीडी प्लेअर व वीज गेल्यास जनरेटरची सोय पहावी.
- ग्राम संसाधन गटाने संकलित करून ठेवलेल्या शेतीविषयक माहितीचे विश्लेषण होऊन ग्रामपंचायतीची सद्यःस्थिती गटाला स्पष्ट व्हावी.

वेळापत्रक

वेळ (सायंकाळ)	उपक्रम
०४.०० ते ०५.३०	ग्राम संसाधन गट व शेतकऱ्यांची भेट
०५.३० ते ०६.३०	कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख व चर्चा
०६.३० ते ०७.३०	मशाल फेरी किंवा पथनाट्य किंवा दवंडी
०७.३० ते ०८.३०	गाव बैठक - ६ दिवसीय वेळापत्रक व प्रकल्पाची माहिती
०८.३० ते ०९.३०	
०९.३० ते १०.३०	स्वयंसेवक नियोजन बैठक

आज हे तयार होईल :

- ग्रामस्थांच्या प्रतिक्रियांची व विषयांची सूची तयार होईल
- कृषी संजीवनी ग्राम संसाधन गटाची यादी तयार होईल.

ग्राम संसाधन गट व शेतकऱ्यांची भेट : सायंकाळी ४.०० ते ५.३० (दीड तास)

- उद्देश:**
- ग्राम संसाधन गटाला व सर्व शेतकरी ग्रामस्थांना कृषी संजीवनी ग्रामनियोजन प्रक्रियेत सहभागी करून घेणे
 - मशाल फेरी व गाव बैठक यासाठी लोकसहभाग मिळविणे
 - ग्राम संसाधन गटाची बांधणी करून गटाची भूमिका स्पष्ट करणे
- पूर्वतयारी**
- सर्व स्वयंसेवक ग्रामपंचायत सदस्य यांचे गट पाडून सर्व वाड्या-वस्त्यांमध्ये जाण्यासाठीची जबाबदारी निश्चित करणे
 - गृह भेटी करावयाच्या व्यक्तींच्या नावांची यादी करावी
 - बैठकीचे ठिकाण निश्चित करावे
- प्रक्रिया:**
- सरपंच व ग्रामसेवक यांची भेट घेऊन गटाची ओळख करून द्यावी व त्यांच्या मदतीने ग्राम संसाधन गटातील सदस्यांची यादी निश्चित करावी. तसेच गावातील प्रशिक्षित स्वयंसेवकांची भेट घ्यावी व गृह भेटीचे नियोजन करावे
 - स्वयंसेवक व प्रशिक्षकांनी गावातील महत्त्वाच्या व्यक्तींच्या घरी जाऊन त्यांना मशाल फेरी व गावबैठकीचे निमंत्रण द्यावे. (शासकीय/अशासकीय कर्मचारी, ग्रामपंचायत सदस्य, महिला बचत गटांचे अध्यक्ष/सचिव, युवक-युवती मंडळाचे अध्यक्ष, स्वयंसेवी संस्थांचे सदस्य, सचिव तसेच ग्रामस्तरावरील सर्व मंडळाचे पदाधिकारी)
 - या फेरी दरम्यान गावातील शेतकऱ्यांची ओळख करून घ्यावी. प्रामुख्याने शेतीत नाविन्यपूर्ण प्रयोग करणारे शेतकरी, गावातील उपक्रमांमध्ये सक्रीय असलेले शेतकरी, तसेच वयस्क व अनुभवी शेतकऱ्यांची भेट घेऊन त्यांचा समावेश ग्राम संसाधन गटात करावा.
 - या फेरी दरम्यान गावातील शेतकऱ्यांची ओळख करून घ्यावी. प्रामुख्याने शेतीत नाविन्यपूर्ण प्रयोग करणारे शेतकरी, गावातील उपक्रमांमध्ये सक्रीय असलेले शेतकरी, तसेच वयस्क व अनुभवी शेतकऱ्यांची भेट घेऊन त्यांचा समावेश ग्राम संसाधन गटात करावा.
 - वाड्या वस्त्यांवरील महत्त्वाच्या व्यक्तींनाही भेटावे.
 - ग्राम संसाधन गटाच्या सदस्यांना गटाच्या बैठकीसाठी निमंत्रित करावे.
 - गावाच्या चारही दिशांनी फेरफटका मारून गटाने गावाची तोंडओळख करून घ्यावी
- पुढील उपक्रमाशी जोडणी:**
- ग्राम संसाधन गटाने कर्मचाऱ्यांनी संकलित केलेल्या माहितीच्या आधारे गावातील शेती विषयक समस्या व बलस्थाने समजून येतील.
 - गाव नियोजनात पुढील उपक्रमांकरिता ग्राम संसाधन गटाचा पुढाकार व नेतृत्व लाभेल.

कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख : सायंकाळी ५.३० ते ६.३० (एक तास)

- उद्देश :**
- कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख करून देणे
 - ६ दिवासीय प्रक्रियेसाठी
- साहित्य:**
- कृषी संजीवनी मार्गदर्शिका व वेळापत्रक
- पूर्वतयारी :**
- निश्चित केलेल्या गावी प्रशिकांच्या गटाने सायंकाळी ४ वाजेपर्यंत पोहोचावे
 - प्रथम स्वयंसेवकांची भेट घ्यावी व ग्रामसंसाधन गट स्थापन केलेला असल्यास त्यांची देखील भेट घ्यावी
- प्रक्रिया:**
- संसाधन गटाला, शेतकरी व ग्रामस्थांना कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख करून द्यावी व उद्देश समजून सांगावा
 - ६ दिवसाची प्रक्रिया स्पष्ट करावी व सहभागाचे महत्व समजून सांगावे व सक्रीय सहभाग घेण्याचे आव्हान करावे.
 - ग्राम संसाधन गटाला एकत्र करून त्यांचा शेती विकासाबद्दल व हवामान अनुकूल त्यांच्या कल्पना व सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेबाबतच्या अपेक्षा जाणून घ्याव्या.
 - ग्राम संसाधन गटाने गावातील शेती विषयक आवश्यक उपलब्ध माहिती संकलीत करण्यास सांगावे-गावाचा शिवार नकाशा ७/१२ नोंदी, पाणलोट क्षेत्र विकास कामांची माहिती वृक्षलागवडीची माहिती (मागील ५ वर्ष), गावातील शेतकऱ्यांची सूची, शेत मजुरांची सूची, मनरेगा अंतर्गत मागील ५ वर्षात झालेल्या कामाची माहिती व शेतकरी मंडळ/गट/संघटना यांची माहिती.
 - गावातील कर्मचाऱ्यांमार्फत व्हावयाच्या प्रक्रियापूर्वी माहिती संकलनाचा अनुभव व माहितीतील कमतरतांची पूर्तता याबाबत चर्चा करावी.
 - ग्राम संसाधन गटाला घेऊन किंवा सरपंच व ग्रामसेवकाशी चर्चा करून मशाल फेरी, गाव बैठक व अध्ययन सत्राकरिता स्थळ व वेळ निश्चित करावी
 - स्वयंसेवक व संसाधन गटातील निवडक व्यक्तींनी क्षेत्रनिहाय गट करून कामाची जबाबदारी वाटून घ्यावी.
 - ग्राम संसाधन गटाची विभागणी करावी:
 - गट १ - मशाल फेरीचे नियोजन
 - गट २ - दररोज होणाऱ्या बैठकांचे व ध्वनीचित्रफिती दाखविण्याचे नियोजन
 - संसाधन गटाची यादी व सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेच्या पहिल्या दिवसाचे वेळापत्रक

स्थळासह चावडी, समाजमंदिर, चौक, वाचनालय अशा सार्वजनिक ठिकाणी प्रसिद्ध करावे.

- उद्याच्या प्रभात फेरीच्या दृष्टीने शाळेतील शिक्षकांची भेट घ्यावी
- ग्रामसेवकांनी ग्रामसभेची नोटीस काढली असल्याची खात्री करावी

**पुढील
उपक्रमाशी
जोडणी:**

- ग्राम संसाधन गटाने कर्मचाऱ्यांसोबत केलेल्या चर्चेच्या आधारे शेतकरी कुटुंबांच्या घरी भेट देता येईल
- मशाल फेरीचे व गाव बैठकीचे आयोजन करता येईल
- पुढील ६ दिवसाकरिता संकलित होणाऱ्या माहितीच्या आधारे गावातील शेती विषयक समस्या व बलस्थाने समजून येतील यासाठी सर्वांचा सहभाग निश्चित होईल
- गाव नियोजनातील पुढील उपक्रमांकरिता ग्राम संसाधन गटाचा पुढाकार व नेतृत्व लाभेल.

मशाल फेरी / पथनाट्य किंवा दवंडी : सायंकाळी ६:३० ते ७:३० (एक तास)

उद्देश:

- सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेची ग्रामस्थांना माहिती देणे, सर्व वाड्या - वस्त्यांचा सहभाग मिळविणे.

साहित्य:

पूर्वतयारी :

- मशालीसाठी लाकडी दांडया, सुती कापड, दोरा, रॉकेल, आगपेटी, इत्यादी.
- गावातील परिस्थितीचा अंदाज घ्यावा. उदा. आकस्मिक मृत्यू झाला असल्यास त्या वस्तीमध्ये संबंधित कुटुंबांना विचारून मशाल फेरी न्यावी.
- मशाल फेरीकरिता आवश्यक साहित्य लोकसहभागातून मिळवावे.

- मशाल फेरीचे सुरुवातीचे व समारोपाचे स्थळ / वेळ निश्चित करावे.
- समारोपाचे स्थळ हे गावबैठकीचे स्थळ असावे.
- गावातील सर्व वॉर्ड, मुख्य ठिकाणे, वंचित घटकांच्या वाड्या-वस्त्या, तांड्यांमधून मशाल फेरी जाईल अशी मार्ग निश्चित करावी
- ग्राम संसाधन गट व स्वयंसेवकांकडून मराठी व स्थानिक भाषेतून घोषवाक्ये तयार करून घ्यावीत.

प्रक्रिया:

- मशाल फेरीच्या सुरुवातीला फेरीचा उद्देश स्पष्ट करावा.
- मशाल फेरीचे दीप प्रज्वलन गावातील प्रतिष्ठित व सन्माननीय व्यक्तीने करावे.
- मशालफेरी रांगेत व शिस्तीत काढावी व घोषणा देत पुढे जावे.
- मशाल लहान मुलांच्या हाती दिली जाणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- चौक, रस्ते किंवा मुख्य ठिकाणांवर थांबून अभियान गीत म्हणावे - **ले मशाले चल पडे है**
- मशालफेरीचा समारोप ठरलेल्या ठिकाणी गावबैठकीने करावा.

गाव बैठक (६ दिवसीय प्रक्रियेची ओळख) : सायंकाळी ७:३० ते ८:३० (एक तास)

उद्देश:

- सहभागी लोकांना निसर्गातील विविध घटकांचे परस्पर संबंध समजावा.

- निसर्गातील घटकांच्या परस्पर संबंधातून शेती, पशु, वन, हवामान यांच्यावर काय परिणाम होतो हे उलगडावे

निसर्गाचे जाळे

पूर्वतयारी:

- खेळास आवश्यक साहित्य तयार करून ठेवावे

- गाव बैठकीचे ठिकाण निश्चित करावे
- साहित्य :**
- निसर्गाचे जाळे या खेळासाठी सुतळी / दोरी किमान १०० मी व निसर्गातील घटकांची नावे असलेले १० ते २० कार्ड. सेप्टी पीन (उदा. भूजल, माती, मातीतील आर्द्रता जंगल वन्य प्राणी पाऊस शेतकरी, पिके (प्रमुख पिके) उष्णता सूर्यप्रकाश कीटक नाशके रासायनिक खते संकरीत बियाणे / गावरान बियाणे गावातील पशुधन इ.)
- प्रक्रिया:** सर्व सहभागी व्यक्तींना वर्तुळात उभे राहण्यास सांगावे. वर्तुळात किमान १० ते १५ व्यक्तींना २ हात लांब अंतरावर उभे रहावे.
- प्रत्येकाला निसर्गातील एका घटकाचे कार्ड द्यावे. त्यांना त्या घटकाचे महत्व काय व त्याचा उपयोग काय यावर विचार करण्याकरिता वेळ द्यावा.
 - त्यानंतर सूर्यप्रकाश/पाणी ज्या व्यक्तीकडे आहे त्यांच्या हातात दोरी द्यायची व सूचना द्यायच्या.
 - ज्याच्या हातात दोरी असेल त्याने त्या घटकाचे महत्व सांगावे. दोरी एका बोटा भोवती गुंडाळावी. महत्व सांगून झाल्यावर वर्तुळातील कोणत्याही एका घटकाची निवड करून आपला घटक त्या घटकाशी कसा संबंधित आहे हे सांगावे, व दोरीची गुंडाळी या संबंधित माहिती घटकाला द्यावी.
 - उदा- सूर्यप्रकाश असलेल्या व्यक्तीने सूर्यप्रकाशाचे शेतीकरिताचे महत्व सांगावे आणि मग दोरी झाड असलेल्या घटकाकडे द्यावे. दोरी देतांना सूर्य प्रकाश आणि झाडाचा संबंध स्पष्ट करावा. झाड असलेल्या व्यक्तीने त्याचे महत्व सांगावे असेच सर्व घटक जोडत जावे.
 - जेव्हा वर्तुळातील सर्व घटक एकमेकांशी जोडले जातील तेव्हा सर्वांना थांबायला सांगावे. निसर्गात सर्व घटक एकमेकांशी कसे संबंधित आहे यावर बोलावे. मग सगळ्या बाजूने ताणलेल्या या जाळ्यावर प्रशिक्षकाने हाताने जोर द्यावा. हाताच्या जोराने जाळे खाली दाबले जाते पण मग हात काढल्यावर पुन्हा वर पूर्व स्थितीत येते. यावरून त्या निसर्गाच्या जाळ्याची वैशिष्ट्य कळतात - जाळ्यातील सर्व घटक एकमेकांशी जोडलेले असले तर काही किरकोळ हस्तक्षेप झाले तरी त्या जाळ्यात पुन्हा पूर्ववत होण्याची क्षमता असते.
 - नंतर हवामान बदलाबाबत थोडेसे बोलून, हवामान बदलातील एक घटना घ्यावी- अतिवृष्टी/तापमानात वाढ/गारपीट यापैकी एक घटना घडल्यावर कोणत्या घटकावर सर्वाधिक परिणाम होतो हे विचारावे. उदा - अतिवृष्टी झाल्यावर माती वाहून जाते. मग त्या घटकाला दोरी खाली ठेऊन द्यायला सांगावी. माती या घटकाची दोरी खाली

वाहून गेल्यामुळे कोणता घटक प्रभावित होतो हे विचारावे, शेती/पिके याचे उत्पादन कमी होते. उत्पादन कमी झाल्यामुळे पिक या घटकाने दोरी खाली ठेवावी. असे करुन एक एक घटक खाली जमिनीवर येईल.

- सर्व घटक जमिनीवर आल्यावर मग खुली चर्चा करावी की निसर्गातील सर्व घटकांचे परस्पर संबंध आहेत आणि कोणतेही काम करतांना हे परस्पर संबंधाचा विचार करावा अन्यथा हे निसर्गाचे जाळे कोलमडेल.
- निसर्गाचे जाळे ही एक किमया आहे त्याची यंत्रणा बिघडली तर त्याचा काय परिमाण आपल्या सर्वांच्या आयुष्यावर होतो हे आपण या खेळातून पहिले ही यंत्रणा पुन्हा पूर्ववत व्हावी अन आपल्याला भेडसावणाऱ्या समस्या सुटव्यात ही सर्वांचीच अपेक्षा आहे. परंतु त्यासाठी आपल्याला सर्वांना मिळून ही यंत्रणा कशी पूर्ववत होईल यासाठी नियोजन करण्याची आवश्यकता आहे. यासाठी कृषी संजीवनी सहा दिवसीय प्रक्रीये दरम्यान आपण एकत्र यासर्वांचा विचार करून नियोजन करणार आहोत
- उपस्थितांना ग्रामपंचायत सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेच्या पुढील ६ दिवसांचे उपक्रम स्पष्ट करुन लोकांना सहभागासाठी आव्हान करावे आणि उद्याच्या कार्यक्रमांची माहिती लोकांना द्यावी.
- दिवस ६ ला होणाऱ्या ग्रामसभेत या हवामान बदलाला अनुकूल शेती या संबंधी गाव स्तरावर प्रकल्प समितीची स्थापना होणार आहे.
- सर्वांचे आभार मानून गावबैठक संपवावी.

लेखी

माहिती:

पुढील

उपक्रमांशी

जोडणी :

- गाव बैठकीतील निसर्गाचे जाळे खेळातून शेतकऱ्यांच्या प्रतिक्रियांची सूची तयार होईल
- गाव बैठकीतील चर्चेतून गावातील शेती संदर्भात महत्त्वाच्या मुद्द्यांची कल्पना येईल. त्याची माहितीच्या संकलन व विश्लेषणास मदत होईल

दिवस १ – नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रभात फेरी:	
▪ शिक्षकांना प्रभात फेरीची पूर्व सूचना	☐
▪ घोष वाक्याची फलकं	☐
प्रात्यक्षिक:	
▪ प्रात्यक्षिक विषय व जागा निश्चित करणे प्रात्यक्षिकाकरिता आवश्यक साहित्याचे संकलन	☐
अध्ययन सत्र:	
▪ अध्ययन सत्राचे ठिकाण निश्चित करणे	☐
▪ प्रोजेक्टरची सोय	☐
▪ दोन पावलं पुढे तीन पावलं मागे' या खेळाची तयारी	☐
गाव नकाशा :	
▪ ठिकाण निश्चित करणे	☐
▪ गाव नकाशात आवश्यक साहित्याची तयारी	☐
▪ खातेधारकांची यादी (तलाठी)	☐
▪ (नमुना नं. ८ अ) कुटुंब प्रमुखांची यादी (ग्रामसेवक)	☐
सामाजिक व आर्थिक माहिती संकलन:	
▪ ठिकाण निश्चित केले का?	☐
▪ SECC ची माहिती तपासावी	☐
▪ ठिकाण निश्चित करणे	☐
ऋतुचक्र, समयरेषा व परिस्थिती विश्लेषण:	
▪ ठिकाण निश्चित करणे	☐

दिवस १**आज काय साधायचे आहे?**

- कृषी संजीवनी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया सुरु झाल्याची माहिती घराघरापर्यंत पसरावी व वातावरण निर्मिती व्हावी
- ग्राम संसाधन गटाला नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची माहिती व्हावी व नियोजनात त्याचा वापर व्हावा
- गावातील विविध गटांसमोर व गावासमोर सद्यस्थिती मांडली जावी
- गावनकाशा तयार करण्याचे तंत्र गावातील लोकांना प्रात्यक्षिकामधून अवगत व्हावे
- गाव नकाशा, समय रेषा, ऋतूचक्र या सर्वातून गावातील कृषी क्षेत्राची माहिती स्पष्ट होऊन त्याबाबत नियोजनाकरिता ग्रामस्थांचे संचेतन व्हावे
- गावाच्या पाण्याचे अंदाजपत्रक याचे महत्व लोकांना कळावे

दिवस १ - वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०७:०० ते ०८:००	गावफेरी / प्रभात फेरी	-
०८:०० ते ०९:००	प्रात्यक्षिक	-
०९:०० ते ११:००	अध्ययन सत्र: हवामान बदल आणि एकात्मिक नियोजन	-
११:०० ते ०१:००	गाव नकाशा	सामाजिक व आर्थिक माहिती
०१:०० ते ०२:००		
०२:०० ते ०३:००	सामाजिक व आर्थिक माहिती	सामाजिक व आर्थिक माहिती
०३:०० ते ०५:००	ऋतूचक्र विश्लेषण	ऋतूचक्र विश्लेषण (शेती)
०८:०० ते १०:००	गाव बैठक - समयरेषा विश्लेषण - परिस्थिती विश्लेषण	समयरेषा विश्लेषण (हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधने) परिस्थिती विश्लेषण (नैसर्गिक संसाधने)
१०:०० ते १०:३०	स्वयंसेवक नियोजन बैठक	-

आज हे तयार होईल

- गाव नकाशाचा कागदावरील उतारा (मोठी ग्रामपंचायत असल्यास वॉर्डचा एकत्रित केलेला नकाशा)
- गाव नकाशाच्या आधारे गावाची सामाजिक व आर्थिक माहिती
- ऋतूचक्राचा अहवाल
- समय रेषेचा अहवाल
- परिस्थिती विश्लेषण अहवाल

गाव फेरी / प्रभात फेरी : सकाळी ०७.०० ते ०८.०० (एक तास)

उद्दिष्ट:

- गावातील प्रत्येक घरातील शेतकरी यांना शेतीच्या लोकसहभागी नियोजनाची माहिती देणे.
- कृषी संजीवनी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेची जनजागृती करणे.
- वातावरण निर्मिती करणे व शेतक-यांचा सहभाग वाढविणे

पूर्व तयारी :

- ग्रामस्थ / शेतकरी / शालेय शिक्षकांशी गाव फेरी विषयी चर्चा करणे
- प्रभात फेरी काढण्याचे स्थळ व समारोपाचे स्थळ निश्चिती करणे
- गावातील प्रत्येक घटक सहभागी होऊ शकेल व प्रत्येकाला प्रक्रियेची माहिती मिळेल या पद्धतीने नियोजन करणे
- गाव फेरीसाठी फलक तयार करणे

आवश्यक साहित्य:

- बॅनर, फलक, साऊंड सिस्टम, शालेय लेझीम पथक, माहिती प्रपत्र, घोषणांचे फलक.

सहभागी:

- सर्व ग्रामस्थ, सर्व शेतकरी, शालेय विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, ग्रामस्थ व शासकीय, निमशासकीय कर्मचारी व पदाधिकारी

प्रक्रिया:

- प्रभात फेरीला सुरवात करण्यापूर्वी घोष वाक्यांचा सराव करून घ्यावा

प्रभात फेरीकरिता घोष वाक्य

घोष वाक्य

- पर्यावरणाची सुरक्षा हीच आहे तपस्या
- बदलत्या हवामानास तोंड देण्यास, शाश्वत शेती हाच ध्यास
- मातीची तपासणी करु, जमिनीचे आरोग्य सांभाळू
- तोडू नका झाड, गाव होईल ओसाड
- मिळून करू शेतीचा विकास, आपला गाव होईल झकास

घोष वाक्य

- श्रमदान हेच गावासाठी श्रेष्ठ दान
- ठेवू पाण्याचा ताळेबंद, घालू दुष्काळाला पायबंद
- करूया पाण्याचा जपून वापर, सिंचनासाठी ठिबक व तुषार
- शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोड गोमटी
- सुंदर बनवू वसुंधरेचे रूप त्यासाठी रोखू जमिनीची धूप बाजारपेठेचा अभ्यास करू, शेतमाल विक्रीचे नियोजन करू
- बाजारात आवाज कुणाचा ? शेतकरी उत्पादक कंपनीचा !

- प्रभात फेरीसाठी आलेल्या पहिल्या शेतकऱ्यांच्या हस्ते किंवा सर्व मताने गावातील एका शेतकऱ्याच्या हस्ते प्रभात फेरीचे नारळ फोडून किंवा फीत कापून प्रभात फेरीची सूरवात करणे
- शालेय विद्यार्थ्यांच्या दोन रांगा तयार कराव्यात
- समोरील दोन मुलांच्या हातात कृषी संजीवनी प्रकल्पाविषयीचा बॅनर देणे
- रांगेचे संतुलन राहण्यासाठी रांगेसोबत शिक्षक किंवा ग्रामस्थ यांनी चालावे.
- प्रभात फेरी काढण्यामागचा उद्देश उपस्थितांना सांगणे व नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची सविस्तर माहिती सांगणे व प्रक्रियेत सहभागी होण्याचे आव्हान करणे
- गावस्तरीय सहा दिवसाची प्रक्रिया सविस्तर समजावून सांगणे
- आजच्या दिवसाचे उपक्रम समजावून सांगणे.
- “गाव नकाशा” चे ठिकाण निश्चित करून त्यांना त्यासाठी आमंत्रित करणे

**फल-
निष्पत्ती:**

- प्रभात फेरी काढण्यास ग्रामस्थांचा सहभाग वाढेल, महिलांचा सहभाग वाढेल व पुढील सहा दिवसाच्या प्रक्रियेची माहिती त्यांना मिळेल

**इतर
प्रक्रिया:**

- अध्ययन सत्रासाठी ग्रामस्थांचा सहभाग वाढण्यासाठी मदत होईल

प्रात्यक्षिक : सकाळी ०८.०० – ०९.०० (१ तास)

उद्दिष्ट:

- आधुनिक तंत्रज्ञान नाविन्यपूर्ण पीक पध्दत पाणलोट क्षेत्र विकासाची कामे इत्यादी गावाच्या गरजेनुसार प्रात्यक्षिकाद्वारे शेतकऱ्यांना अवगत होईल.

पूर्वतयारी:

- प्रक्रियेच्या पहिल्या ३ दिवसात झालेल्या लोकसहभागी तंत्रांचा अभ्यास करून गावातील प्रयोगशील शेतकऱ्यांबरोबर चर्चा करून प्रात्यक्षिकांचे विषय निश्चित करणे.

- साहित्य:**
- प्रात्यक्षिकांकरिता आवश्यक साहित्य उपलब्ध करणे.
- सहभागी:**
- गावातील सर्व प्रकारचे शेतकरी (लहान, मध्यम, मोठे, महीला, मजूर-इत्यादी)
- प्रक्रिया:**
- निवडलेले प्रात्यक्षिक गावातील शेतक-यांच्या गरजेनुसार निवडले आहे याची खात्री करावी.
 - निवडतांना ३-४ वेगवेगळ्या विषयांचे प्रात्यक्षिक असावे. पाणलोट, बी- बियाणे, खत, अवजारे इत्यादी.
 - प्रात्यक्षिकांचा एकूण वेळ २ तासापेक्षा जास्त असणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
 - प्रात्यक्षिक दाखवितांना त्याचा उद्देश स्पष्ट करावा
 - प्रात्यक्षिक सगळ्यांना दिसेल अशा पध्दतीने करावे.
 - प्रात्यक्षिक पूर्ण झाल्यावर उपस्थितांपैकी काही व्यक्तींना त्यातील काही भाग करायला अथवा बघायला बोलवा आणि त्यांच्या प्रतिक्रिया सगळ्यांसमोर मांडायला सांगा.
 - प्रात्यक्षिकांवरील काही प्रश्न असल्यास त्यांचे निरसन करा
 - प्रात्यक्षिकांचे अनुकरण करण्यास जर सहाय्य कोण करू शकते त्यांचे संपर्क क्रमांक द्यावे.
 - उदा. प्रात्यक्षिकांमध्ये गावातील 'विहिरीची पाहणी' हे महत्वाचे प्रात्यक्षिक आहे. पहिल्याच दिवशी हे प्रात्यक्षिक दाखवून सर्व शेतकऱ्यांना आपापल्या शेतातील विहिरीची मोजणी करून माहिती भरण्याचे आवाहन करावे. इच्छुक शेतकऱ्याला विहीर पाहणीचा प्रपत्र द्यावे.
- फल-निष्पत्ती:**
- उपस्थित शेतक-यांना नवीन प्रयोग समजतील व पुढील कामासाठी संपर्क प्राप्त होईल.
- पुढील उपक्रम जोडणी:**
- गावाच्या नियोजन आराखड्यात कोणत्या उपाय योजना सुचवाव्यात हे समजेल.

अध्ययन सत्र: हवामान बदल आणि एकात्मिक नियोजन : सकाळी ०९.०० ते ११.०० (दोन तास)

- उद्दिष्ट :**
- शेतकऱ्यांना व ग्राम संसाधन गट यांना शेतीच्या लोकसहभागी नियोजनाची आवश्यकता व महत्त्व समजावून सांगणे.
- पूर्व तयारी:**
- प्रकल्पासंबंधी मार्गदर्शक सूचना, तक्ते, अध्ययन सत्राकरिता उपस्थित प्रतिनिधी, शेतकरी बचत गट शासकीय कर्मचारी, निमशासकीय कर्मचारी, ग्रामपंचायत स्तरावरील सर्व सदस्य गावातील शेतकरी गट यांना प्रभात फेरीच्या माध्यमातून

निरोप देणे.

- प्रकल्पाचे ठिकाण व वेळ ठरवणे. मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी देणे जसे दवंडी लाऊड स्पीकर SMS इत्यादी.

आवश्यक साहित्य:

- प्रकल्पा संबंधी मार्गदर्शिका, बोर्ड, चार्ट पेपर, मार्कर, खडू, चित्रफित, संगणक प्रोजेक्टर व उपस्थिती पत्र

सहभागी:

- शेतकरी, ग्रा. प. सदस्य, विविध मंडळाचे सदस्य, गाव स्थरावरील शासकीय निमशासकीय कर्मचारी व ग्राम संसाधन गट

प्रक्रिया:

- प्रेरणा गीताने अध्ययन सत्राची सुरुवात करावी
- त्यानंतर प्रकल्पाचा उद्देश समजवावा शेतकऱ्यांची सद्यपरिस्थिती यावर चर्चा करावी उदा. दुष्काळ, अवकाळी पाउस, शेतकरी आत्महत्या, इ. तसेच शेतीमधील पिकांची उत्पादकता घटत आहे, भूगर्भातील पाणी साठ्यावर व जमिनीच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. या सर्व गोष्टींवर नियोजन करण्यासाठी गावातील शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन नियोजन करणे अपेक्षित आहे ते आपण पुढील सहा दिवसात करणार आहोत पण हे नियोजन कोणी बाहेरून आले म्हणून एकदाच करावयाचे नाही तर ते दर वर्षी सर्व शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन करावयाचे आहे म्हणून या वर्षी आपण सर्व एकत्र हि प्रक्रिया शिकणार आहोत जेणे करून पुढील वर्षी आपणच सुनिश्चित पद्धतीने गावाचे नियोजन करू सदर प्रकल्पामध्ये शेतकऱ्याची अन्न व आर्थिक सुरक्षा टिकवण्यासाठी पाणी व जमीन यांची उत्पादकता टिकवून ठेवणे, हवामानातील बदलास अनुसरून पिक बदल करणे, उपलब्ध नैसर्गिक संसाधनाचा कार्यक्षम वापर करणे आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या सहाय्याने शेतमाल विक्री व्यवस्था बळकट करून शेतकऱ्याचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी असे उपक्रम राबविण्यात येणार आहेत.
- नियोजनाची पध्दती समजावून घेण्यासाठी अजून काही अध्ययन सत्रामध्ये आपल्याला वेगवेगळ्या विषयाची माहिती आपण चर्चा, चित्रपट, अभ्यास खेळाच्या माध्यमातून घेणार आहोत. दिवसभरातील उपक्रम करून त्यामागचा विचार आणी भूमिका समजून घेणे गरजेचे आहे तरच त्या उपक्रमाचे भविष्यातील फायदे खऱ्या अर्थाने समजू शकतो, या अध्ययन सत्रात स्थानीक माहितीची जोड देणे गरजेचे आहे. शिकविलेली माहिती सतत वाढत आणि विस्तारत कशी जाईल आणि शिकलेले प्रत्यक्षात कशी उतरवता येईल हे पाहणार आहोत. यासाठी आपण एक गोष्ट ऐकणार आहोत

शिजलेल्या बेडकाची गोष्ट : फेड्रिक गोल्टझ (सत्य कथा)

फेड्रिक गोल्टझ नावाच्या एका विद्वान शास्त्रज्ञाने एक प्रयोग केला.

कृती १ : एका पातेल्यात पाणी गरम करायला गॅसवर ठेवले पाणी थोडे गरम झाल्यावर

त्याने त्यात एक बेडूक टाकला. त्याबेडकाने पाणी गरम लागताच लगेचच त्या पातेल्यातून बाहेर उडी टाकली

कृती २ : दुसऱ्या वेळेला त्याने पातेल्यात पाणी थंड असतांना बेडकाला त्यात टाकले व मंद आचेवर पाणी गरम करू लागला. पाणी हळू हळू गरम होत होते तरी देखील बेडूक बाहेर पडण्याचा प्रयत्न देखील करत नव्हता. शेवटी पाणी गरम होऊन उकळू लागले व बेडूक पाण्यात उकळून मेला

निष्कर्ष :

कृती १ : अचानक बदलेले तापमान बेडकाला सहन न झाल्याने बेडकाने बाहेर उडी टाकली

कृती २ : पाण्याचे तापमान हळू हळू वाढत असल्याने बेडूक त्या तापमानाला स्वतःला समरस करून घेतो त्यामुळे त्यातून तो उडी मारत नाही अन एक वेळ अशी की तो वाढलेल्या तापमानाला स्वतःला जुळवून घेऊ शकत नाही व तो उकळून मरण पावतो

खालील प्रश्नांच्या सहाय्याने चर्चा करावी

- पहिल्या कृतीतील बेडूक का बाहेर पडला?
- दुसऱ्या कृतीतील बेडूक का बाहेर पडला नाही?
- या प्रयोगातील पाण्याची वाढती उष्णता व हवामानातील वाढते तापमान व बदल हे एकसारखे वाटतात का?
- या वाढत्या तापमानाच्या व बदलत्या हवामान बदलापासून कसे वाचायचे? का या तापमानाला समरस/जुळवून घ्यायचे?

या गोष्टीचा विचार केल्यास आपल्याला लक्षात येईल की हवामानात सातत्याने बदल होते आहे तापमान वाढत आहे यापासून कसे वाचता येईल याचा सर्वांना मिळून एकत्रित विचार करण्याची गरज आहे यासाठी आपल्या गावात पुढील ६ दिवसात कृषी संजीवनी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रिया राबविली जात आहे. या प्रक्रियेच्या माध्यमातून आपण आपली शेती कशी वाचवू शकतो ह्यावर चर्चा करून काम करावायचे आहे. येवढे बोलून प्रशिक्षकाने पुढील प्रश्न विचारून चर्चा करावी

प्रश्न १ : गेल्या वीस वर्षांमध्ये बदलत्या हवामानाचा शेती व मानवी जीवनावर काय परिणाम झाला?

उत्तर : पाण्याची पातळी कमी झाली उत्पन्न कमी व शेती खर्च जास्त झाला उत्पादन खर्चामध्ये वाढ झाली, रासायनिक खतामुळे जमिनी कडक झाल्या. तापमान वाढले. पावसाचे प्रमाण व दिवस कमी झाले, जमीन खरडून जाण्याचे वाढले. शेतकऱ्यांकडून येणारी निरीक्षणे टिपून घ्यावी.

प्रश्न २ : वातावरणातील बदलाचा कृषी व मानवी जीवनावर होणारा दुष्परिणाम कमी होण्यासाठी आपणाला काय करता येईल?

उत्तर : शेतकरी स्वतःच्या अनुभवानुसार पारंपारिक पध्दती सुचवतील त्याची नोंद करून घेतल्यास त्याचा पारंपारिक पध्दती व अनुभवाचा उपयोग भविष्यातील उपाययोजनांसाठी करता येईल.

प्रश्न ३ : बदलत्या वातावरणाचा शेती व मानवी जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचे दुष्परिणाम कमी करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनाचा काय फायदा होईल?

उत्तर : जलसंधारणाची कामे केल्यामुळे पाण्याची पातळी वाढेल, शेतीची उत्पादकता वाढेल, शेतमालाचे प्रक्रिया, मूल्यवर्धन झाल्यामुळे आर्थिक उत्पन्न वाढेल. शेतकऱ्यांकडून येणाऱ्या सूचनांची नोंद घ्यावी.

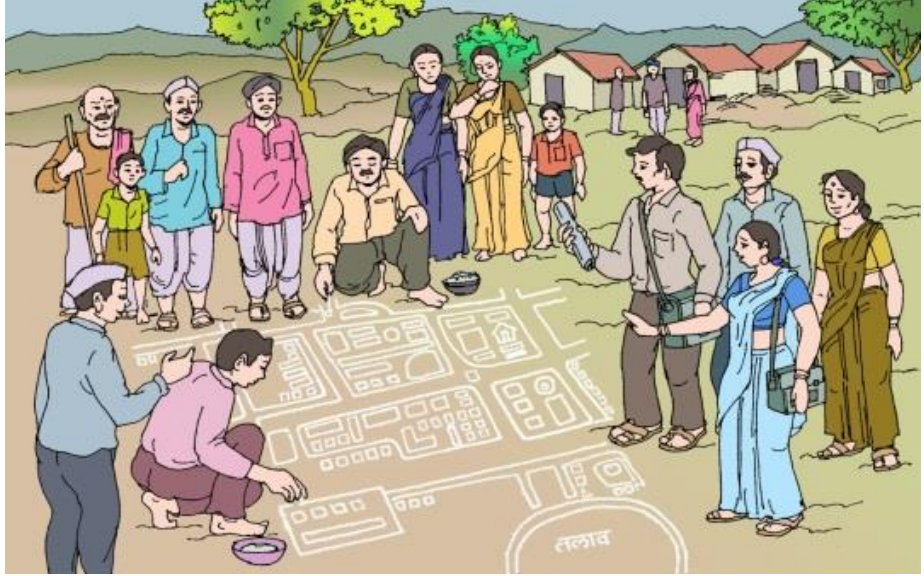
फल

निष्पत्ती:

- नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची ओळख झालेली असेल.
- पारंपारिक वापरात असलेल्या पद्धतीची माहिती मिळेल.
- गावाचा दृष्टीक्षेप आराखडा तयार करायला मदत होईल

गाव नकाशा : सकाळी ११.०० ते ०१.०० (दोन तास)

- गावाची रचना व शेतीविषयक सर्व पायाभूत सुविधांची दृश्य स्वरूपात एकसंध मांडणी व्हावी

- शेतकरी व शेतीतील तपशील गावातील शेतकरी व त्यांची सामाजिक व आर्थिक माहितीचे संकलन व्हावे
- सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेतील लोकसहभाग वाढावा
- ग्राम-संसाधन गटाला लोकसहभागाने गाव नकाशा काढायची पध्दत अवगत व्हावी
- शेतीच्या नियोजनाकरिता लोकसहभागी पध्दतीने शेतकऱ्यांची माहिती.
- सदर उपक्रमाकरिता गाव नकाशा (सूची) हे प्रपत्र वापरावे. सदर उपक्रमात भाग २ मधील मुद्दे नकाशावर मांडावे.

प्रक्रिया:

- गाव आकाराने वा लोकसंख्येने मोठे असेल किंवा गट ग्रामपंचायत असेल किंवा वाड्या-वस्त्यांमध्ये विभागले गेले असेल तर वस्ती/वॉर्ड/गावनिहाय गाव नकाशा काढावा. नंतर तो जोडून एकत्रित करावा.

- संबंधित वार्डातील सर्व जाती - धर्माच्या महिला व पुरुषांना सहभागी करून घ्यावे.
- गावनकाशा काढताना किमान १५ ते २० ग्रामस्थ असतील याची काळजी घ्यावी.
- वॉर्डनिहाय नकाशासाठी गेलेल्या गटात कामाची विभागणी करून घ्यावी. स्वयंसेवक शक्यतो त्याच वॉर्डतील असावेत.
- गावनकाशा सार्वजनिक ठिकाणी काढावा.

महत्वाचे मुद्दे:

- उत्तर दिशा निश्चित करून त्यानुसार गाव नकाशाची रचना करावी
- लोकांशी चर्चा करून गावाचा केंद्रबिंदू ठरवावा जसे - ग्रामपंचायत इमारत, मंदिर इत्यादी. केंद्रबिंदू ठरविण्यास अडचण आल्यास नकाशा काढत असल्याचे स्थान केंद्रबिंदू धरावे
- प्रथम गावाची चतुःसीमा (केवळ गावठाणाचा भाग) व रस्ते काढून घ्यावेत.
- सूचीनुसार प्रत्येक पायाभूत सुविधेची आखणी करून चिन्ह काढावीत
- शेतीच्या विविध सुविधा दाखविताना योग्य असे स्थानिक पातळीवर उपलब्ध साहित्य वापरावे. जसे- पक्का रस्ता दाखविण्याकरीता राख वापरावी किंवा कच्चा रस्ता दाखवायला गेरुचा वापर करावा.
- गावातील प्रत्येक घराची आखणी करावी. त्याच वेळी ग्रामपंचायत रजिस्टर नुसार घर क्रमांक व निगडीत कुटुंब क्रमांक तपासून घ्यावा.
- जमिनीवर नकाशा आखला जात असताना जबाबदार व्यक्तीने कागदावर कच्चा गावनकाशा काढून घ्यावा व दिलेल्या सूचीप्रमाणे जमिनीवरच्या नकाशात सर्व बाबी दाखविल्या जात असल्याची खात्री करावी.
- सोबत दिलेल्या तक्त्यातील बाबी नकाशावर दाखवून झाल्यानंतर ग्रामस्थांना महत्वाची वाटणारे निर्देशक दाखवावेत.
- विचारली जाणारी माहिती ही कुटुंब निहाय शेतीतील तपशीलांची माहिती आहे. या माहितीच्या आधारावर पुढील नियोजन करता येईल म्हणून ही माहिती अचूक असेल याची सतत पडताळणी करावी.
- नकाशा अचूक होत असल्याची वेळोवेळी ग्रामस्थांकडून खात्री करत पुढे जावे.
- गावनकाशा झाल्यानंतर नकाशाचे सादरीकरण करण्याकरिता वार्डातील/गावातील ग्रामपंचायत सदस्य/उत्सुक ग्रामस्थांना निमंत्रित करावे. सादरीकरणादरम्यान माहितीमध्ये त्रुटी / चूक आढळल्यास ती पूर्ण करून घ्यावी. नकाशावर एखादी जागा रिकामी दिसल्यास त्याचे तपशील गावकऱ्यांना विचारून नकाशावर दाखवावेत.
- नकाशा काढल्यावर त्यावर दर्शविलेल्या माहितीचे विश्लेषण करून ठळकपणे समोर येणाऱ्या बाबींवर चर्चा करावी व प्रस्तावांची यादी करावी
- त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सुचीत अंतर्भाव करावा.

- लेखी**
- वॉर्डनिहाय नकाशांचे एकत्रीकरण करुन गावाचा कच्चा नकाशा (नकाशा सोबत घर, कुटुंब क्रमांक व कुटुंबप्रमुखांची यादी जोडावी)
 - कच्च्या गाव नकाशाच्या आधारे कागदावरील पक्का गाव नकाशा
 - चर्चेतुन तयार झालेला माहितीचा तक्ता.
- पुढील उपक्रम जोडणी:**
- गावनकाशा सामाजिक-आर्थिक पाहणीशी जोडता येईल.
 - गावनकाशा महिलासभा व ग्रामसभा यामध्ये सादर करुन लोकांमधील विषयाची स्पष्टता वाढविता येईल.
 - शिवार फेरी करतांना या नकाशाचा आधार घेता येईल.
 - गाव विकास आराखडा व दृष्टीक्षेप करते वेळेस सामाजिक नकाशाची मदत असेल.

सामाजिक व आर्थिक माहिती संकलन : दुपारी ०२.०० ते ०३.०० (एक तास)

- उद्दिष्ट :**
- गाव नकाशाच्या सहाय्याने गावातील सामाजिक आर्थिक माहितीचे संकलन करणे
 - संकलीत माहितीची पडताळणी करणे
- पूर्व तयारी**
- सकाळी तयार केलेला सामाजिक नकाशा पूर्ण करावा
 - सामाजिक नकाशाच्या आधारे संख्यात्मक माहिती तक्त्यात भरण्यासाठी तयार करावी
- साहित्य:**
- सामाजिक नकाशा सूची
 - तलाठी कार्यालयातील खातेदारांची यादी
 - SECC अंतर्गत तयार केलेली गावांची माहिती
 - ग्रामपंचायतीतील नमुना क्र. ८ कुटुंब प्रमुखांची यादी
 - दोन पाऊल पुढे व तीन पाऊल मागे याखेळासाठी लागणाऱ्या भूमिका
- सहभागी :**
- ग्रामसंसाधन गट, ग्रामपंचायत सदस्य, शक्यतो गावातील विविध भागांतील लोक या चर्चेकरिता उपस्थित राहतील याची काळजी घ्यावी.
- प्रक्रिया:**
- नकाशा काढला होता त्याच ठिकाणी सर्वानी जमावे
 - सर्वांचे स्वागत करावे व सत्राचा उद्देश समजून सांगून खेळाला सुरवात करावी

अभ्यास खेळ : दोन पावले पुढे, तीन पावले मागे

- विकासाच्या संधी असमान असतील तर प्रत्येकाच्या व्यक्तीगत विकासात कसा फरक पडत जातो व सामाजिक संदर्भात गटागटातील अंतर कसं वाढतं ते आपण या खेळाच्या माध्यमातून पाहणार आहोत.

- खेळणा-या प्रत्येकाला शेतीसंबंधी काम करणा-या व्यक्ती बाबत सांगणारा खालील भूमिकेचा प्रत्येकी एक-एक कागद द्यावा. कागदावर त्या भूमिकेतल्या व्यक्तीला विकासाच्या कोणत्या संधी-सुविधा उपलब्ध आहेत किंवा नाहीत हे लिहिलेले आहे.

खेळासाठी वापरावयाची भूमिका :

सखुबाई:

मी अल्पभुधारक महिला शेतकरी आहे. माझी शेती कोरडवाहू असल्याने मला खरीप पिकाशिवाय पीक घेता येत नाही. त्यामुळे नंतर मला मजुरी करावी लागते एकूणच परिस्थिती हलाकीची असल्याने शेतीमध्ये ठीबक सारख्या सिंचन पध्दीतीचा वापर कधी करता आला नाही. मी व माझी मुलगी मजुरी साठी ३ महिने स्थंलातरीत होतो त्यामुळे तीचे शिक्षण पुर्ण होऊ शकले नाही. माझ्याकडे साठवणुकीची सोय नसल्याने मला पिकाचा चांगला भाव मिळाला नाही.

रामदास:

मी व माझे कुंटूब पूर्वी शेत करत होतो ती शेती कर्जामुळे विकावी लागली आता शेतमजुरी करुन उदरनिर्वाह करीत आहे. मागील ३ वर्षांपासुन दुष्काळ असल्याने पुरेसे काम गावात मिळत नाही कामासाठी स्थलांतरण करावे लागते व मजुरी देखील कधी कधी मिळत नाही किंवा मजुरीचा दर कमी मिळतो.

राजाभाऊ:

माझी स्वतःची १ एकर (अल्पभुधारक) जमीन आहे. ती बागायती असून माझ्याकडे पारंपारिक बियाणे नाही शेतीवर उदरनिर्वाह असल्याने जास्त उत्पन्नासाठी संकरित बियान्यांचा वापर करतो व भरपूर रासायनिक खतांचा व किटक नाशकांचा वापर करतो. माझ्याकडे पशुधन असल्याने त्याची मला उत्पन्नासाठी मदत होते. मला बाजार भाव

माहित होत नाही व साठवणूकीची सोय नसल्याने मागील वर्षी मला खुप नुकसान सहन करावे लागले व मी मालावर प्रक्रिया देखील करत नाही.

झाफर:

माझ्याकडे ५ एकर शेती असून माझ्या स्वतःच्या नावावर आहे. गावाच्या एकाभागात ३ एकर व दुस-या भागात २ एकर शेती आहे. ३ एकर शेती मध्ये माझी एक विहीर आहे. यामुळे माझी बहुतेक शेती मी या ३ एकर वर करतो. माझ्या मित्राच्या सांगण्यावरून मी १ एकर शेतीत ठिबक सिंचन घेतले पण मला माती परिक्षण करणे काही पटत नाही. मी ५ वर्षांपासून हायब्रीड बियाणे, रासायनिक खते आणि किटक नाशके वापरतो. त्यामुळे मला पहिल्या २ वर्षात चांगले पीक मिळाले माझ्याकडे गोदामाची सोय नाही पण मित्राचा टेम्पो भाड्यावर घेऊन मी बाजार भावाची माहिती करून शेतमाल विकतो.

एकनाथ:

माझ्या नावावर ३ हेक्टर जमीन आहे. यामध्ये २ हेक्टर जमीनीसाठी २ बोरवेल आणि मागच्या वर्षी घेतलेले २ शेततळी आहेत. मला वर्षभर पाणी पुरते यामधील ५ एकर शेतीवर मी मागच्या वर्षी तुषार सिंचन करून घेतले. आणि त्यावर फळबाग लावली आहे. या फळबागे मुळे उत्पन्नात वाढ होत आहे. पण रासायनिक खते आणि किटक नाशकांवर खर्च देखील होतो. आमच्या वाड्याच्या एका बाजूला गोदाम आहे. म्हणून बाजार भाव अनुकूल झाल्यावर वाहतूक व्यवस्था करून शेतमाल बाजारात नेतो. शेतीतील उत्पादित काही मालावर प्रक्रीया करून विकतो. त्यामुळे बाजारात भाव तुलनेने चांगला मिळतो. मागच्या वर्षी दुष्काळात काही पीक जळाले पण इतर पीके असल्यामुळे खुप नुकसान झाले नाही.

अशोक:

मागच्या वर्षी दुष्काळाचा अंदाज सुरुवाती पासून होता. म्हणून मी पीक नियोजन असे केले की ते कमी पाण्यावर टिकेल. मी आणि माझ्या काही मित्रांनी मिळून सीड बँक केली आहे. त्यातली गावरान बीया आम्ही लावतो. त्यामुळे दुष्काळात माझे नुकसान झाले नाही. माझ्या वडीलांनी घेतलेल्या गायींचे मी जतन केले आहे आणि त्यामुळे मला फक्त शेतीवर अवलंबून राहावे लागत नाही.

- त्या भूमिका वाचण्यासाठी सर्वाना ५ मिनिटाचा वेळ द्यावा
- भूमिका वाचून झाल्यावर प्रशिक्षक काही प्रश्न विचारेल. त्या प्रश्नाला त्या भूमिकेचे होय किंवा नाही असे उत्तर असेल.
- उत्तर लक्षात ठेऊन प्रशिक्षक सांगेल त्याप्रमाणे खेळणा-यांनी दोन पावले पुढे किंवा तीन पावले मागे जायचे आहे.
- गावातील आठ शेतक-यांना खेळ खेळण्यासाठी समोर बोलवा. खेळाला आवश्यक जागा लागेल तितकी जागा सोडून त्याजागी बाहेर इतर शेतक-यांना गोलात उभे राहण्यास सांगा

- गावातील इतर शेतक-यांना गोलात बसण्यास सांगावे. (मध्यभागी ७ व्यक्तींना हालचालीस पुरेशी जागा असावी.)
- वरील सात व्यक्तीं शिवाय काही व्यक्तींना निरीक्षकाची भूमिका द्यावी.
- मध्यभागी खडूचा वापर करून १०-१५ फूट अंतर ठेवून तीन समांतर रेषा जमिनीवर काढाव्यात.
- खेळणा-यांना मधल्या रेषेवर ओळीने उभे राहण्यास सांगावे.
- प्रत्येकाला त्याच्या भूमिकेची चिठ्ठी द्यावी. (परिशिष्ट-१)
- त्यानंतर खालील प्रश्न विचारावेत. चिठ्ठीवरच्या भूमिकेनुसार प्रश्नाचे होय किंवा नाही असे उत्तर असेल त्याप्रमाणे प्रत्येकजण मागे अथवा पुढे जाईल.

प्रश्न	उत्तर “होय” असल्यास
जमिन तुमच्या नावावर आहे का?	२ पावलं पुढे
भूधारणा १ एकर पेक्षा कमी आहे का?	३ पावलं मागे
तुमची शेती कोरडवाहु आहे का?	३ पावलं मागे
ठिबक किंवा तुषार सिंचन करत आहात का?	३ पावलं मागे
माती परिक्षणाच्या आधारावर जमीनीचे उपचार केले आहे का?	२ पावलं पुढे
शेतीकरिता पारंपारिक बियाणे वापरता का?	२ पावलं पुढे
रासायनिक खते वापरता का?	३ पावलं मागे
किटकनाशकांची फवारणी करता का?	२ पावलं पुढे
शेतीकरिता आधुनिक अवजारे वापरता का?	२ पावलं पुढे
शेती पुरक पशुधन आहे का? (गाय, बैल, कोंबडी इत्यादी)	२ पावलं पुढे
शेतमालावर गावात प्रक्रिया करून विकता का?	२ पावलं पुढे
शेतमाल साठवणूकीची सोय आहे का?	३ पावलं मागे
शेतमाल वाहतुकीची सोय आहे का?	२ पावलं पुढे
बाजार भावाची माहिती मिळत नाही	३ पावलं मागे
अनुकूल बाजार भावानुसार शेतमाल विक्री करता येत नाही	३ पावलं मागे
मागच्या वर्षीच्या दुष्काळात नुकसान झाले का?	३ पावलं मागे
हंगामी स्थलांतर करावे लागते का?	३ पावलं मागे

खेळतुन काय उलगडले ?

खेळ सुरु होताना सगळे एकाच रेषेवर होते. परंतु नंतर अंतर वाढत गेले. आपण कोणकोणत्या कारणामुळे मागे किंवा पुढे गेलो ते प्रत्येकाने अनुभवले. तुम्हाला हे खेळताना किंवा पाहताना काय वाटत होते त्यावर आपण आता चर्चा करूयात.

खेळणाऱ्यांशी संवाद :-

- तुम्ही पुढे येत होतात तेंव्हा काय वाटत होते?
- मागे जाताना कुठली भावना होती ?
- आता त्या जागेवर आहेत त्याबद्दल काय वाटतं?
- काय केलं असतं किंवा केलं, तर ही विकासातली दरी कमी करता येईल?
- एखादी संधी उपलब्ध असूनही वापरली गेली नाही आणि त्यामुळे ती व्यक्ती मागे पडली असं घडलं का?
- कुठलीही व्यक्ती संधी वा क्षमता नसल्याने मागच्या रेषेपर्यंत जाणार नाही यासाठी गाव म्हणून आपण काय करू शकतो?
- आपल्या गावातले कोणकोणते घटक या खेळात सांगितल्यामुळे मागे राहिले किंवा पुढे गेले?

निरीक्षकांची मते :

- या खेळाच्या माध्यमातून तुम्हाला काय जाणवले?
- खेळात सहभागी झालेल्या व्यक्ती कोण होत्या? चुकीची उत्तरे आल्यास त्यांना बरोबर उत्तर द्यावी.
- आपल्या गावात अशा प्रकारच्या व्यक्ती आढळतात का?
- तुम्ही या खेळाचा संबंध समाजाशी कसा जोडू शकता?
- पुढे असणारे घटक कशामुळे पुढे जाऊ शकले?
- सतत मागे जाणा-या (वंचित)घटकांकडे काय कमी आहे?मग त्यासाठी कोणत्या उपाययोजना करता येतील ?
- आपल्या गावातील असे घटक कोण आहेत?
- विकासाच्या संधी सर्वापर्यंत न पोहचल्याने किंवा पोहचूनही त्यांचे महत्व न कळल्याने गावामध्ये अनेक लोक संधीपासून वंचित राहतात. त्यामुळे त्यांच्या क्षमता ही अविकसित राहतात. थोडक्यात, मानव विकास खुंटतो ज्यांना विकासाच्या विविध संधी मिळतात व जे त्यांचा योग्य वापर करून घेतात ते वेगाने पुढे जाऊ शकतात. विकासाची वेगवेगळी साधने किंवा माध्यमे न मिळाल्यामुळे असमान विकास कसा होतो याचे चित्र हा खेळ स्पष्ट करतो. यासाठी या बदलत्या हवामानानुसार आपण आपल्या शेतीला कसे बळकट करणार आहोत त्याचा विचार आपल्याला सर्वाना मिळून ठरवायला हवे.
- हे बोलून प्रशिक्षकाने सकाळी तयार झालेला कागदावरील गाव नकाशा समोर ठेवावा
- या चर्चेत आपल्याला शेतीशी निगडित काही विशिष्ट माहिती हवी आहे. त्याकरिता गाव नकाशा सूचीतील भाग २ मधील सावकाश एक एक मुद्दा विचारत त्याची अचूक माहिती नकाशावर मांडावी. नकाशावर माहिती मांडल्यावर ती लवकरात

लवकर तक्त्यात संख्यात्मक स्वरूपात नोंदवावी.

- त्यापैकी काही माहिती ही नकाशावर मांडायची नसून त्याची सूची करावयाची आहे. जसे अल्पभूधारक, लहान शेतकरी आणि महिला शेतकऱ्यांची सूची.
- अशा प्रकारे तक्ता पूर्ण झाल्यावर त्याची पटकन बेरीज करावी व ती माहिती लवकरात लवकर उपस्थित गटाला वाचून दाखवावी. त्या माहितीच्या मांडणीत काही चुका आढळल्यास त्या तिथेच दुरुस्त करून घ्याव्यात.
- संकलीत माहिती व राज्य स्तरावरून उपलब्ध झालेली माहिती तपासून पहावी व दोन्हीमध्ये असलेल्या तफावतीबाबत चर्चा करून माहिती अचूक असल्याची खात्री करावी.

फल-निष्पत्ती: ■ गावाची अचूक सामाजिक व आर्थिक माहिती दिलेल्या तक्त्यात संकलीत होईल

इतर उपक्रमा

बरोबर

जोडणी:

- या माहितीच्या आधारे पुढील सर्व गट चर्चा घ्यावयाच्या आहेत. तसेच प्रत्येक गट चर्चेत ही माहिती पडताळून पहायची आहे.

ऋतूचक्र विश्लेषण : दुपारी ०३.०० ते ०५.०० (दोन तास)

उद्दिष्ट:

- कृषी क्षेत्रातील ऋतूमानानुसार होणारे बदल व त्याचा मानव विकासावर होणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण करणे.
- शेतीचे कॅलेंडर जाणून घेणे व ऋतूमानानुसार होणारे बदलाची सध्यास्थिती व त्याला जुळवून घेण्याच्या पद्धती समजून घेणे
- कृषी साधनाच्या उपाय योजनांवर चर्चा करणे. सद्यस्थिती चे विश्लेषण करणे.

पूर्व तयारी:

- सत्र घेण्याचे ठिकाण सर्वांच्या सहमतीने निश्चित करणे.
- सत्राचे ठिकाण व वेळ याची माहिती शेतकरी व संसाधन गटाला करून देणे
- सत्रास आवश्यक साहित्याची जुळवा जुळव करणे.

आवश्यक

साहित्य:

- प्रपत्र - ऋतूचक्र विश्लेषण
- बोर्ड, मार्कर/खडू, चार्ट पेपर, टिकली, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध होणारे साहित्य. उदा. (राख, दगड, झाडाची पाने,कोळसा इत्यादी.)

सहभागी:

- शेतकरी, शेतकरी गट, महिला, युवक-युवती, कृषी विभागाचे शासकिय व निमशासकीय कर्मचारी, कृषी शास्त्रज्ञ इत्यादी.

प्रक्रिया:

- ऋतूमानानुसार अनेक बाबींचा परिणाम शेतीवर होतो अश्या बदलाच्या परिणामांबाबत चर्चा करून काय करता येईल याचा आपण विचार करणार आहोत तसेच शेतीचे कॅलेंडर व हवामान बदलाला जुळवून घेण्याची किंवा

होणाऱ्या नुकसानाला वाचण्यापासून काय करतात हे जाणून घेणार आहोत

- प्रशिक्षकाने ऋतूचक्राचा तक्ता समजून सांगावा सहभागीतांना मराठी महिने समजून सांगावेत.
- महिने समजून सांगितल्यावर त्यासंबंधित महिन्यात येणारे नक्षत्र विचारावे व त्यानुसार शेतात कोणता उपक्रम केला जातो उदा. मशागत किंवा पेरणी इ.त्याला किती कालावधी लागतो हे विचारावे व ते संबंधित रकान्यात नमूद करून घ्यावे. या पहिल्या चार मुद्द्यांची माहिती प्रत्यक्ष प्रशिक्षकाला नमूद करावयाची आहे.
- ऋतुमानानुसार कृषी क्षेत्रातील वातावरणात बदल होतात काय? असे प्रशिक्षकाने विचारावे व स्थानिक पातळीवरील परिस्थिती जाणून घ्यावी
- उत्तर आल्यास त्याची सूची करावी व ऋतूचक्रात दिलेल्या मुद्यामधील सर्व मुद्दे आले असल्याची खात्री करून चर्चेला सुरवात करावी
- ऋतूचक्र या प्रपत्राच्या सहाय्याने शेतकऱ्यांसोबत चर्चा करावी. तक्त्यामधील मुद्यावर लोकांचे मत घेण्यापूर्वी मुद्दा सर्व सहभागी व्यक्तींना कळला आहे काय? याची खात्री करावी व मुद्दा स्पष्ट करावा.
- उदा. जमिनीतील ओल - पूर्वी हरभरा (रब्बी) हे पिक फक्त जमिनीतील ओल यावर यायचे परंतु शेतकऱ्यांना विचारल्यास ते सांगतात आता जमिनीतील ओल कमी झाली असल्याने हरभऱ्याला सुद्धा पाणी देण्याची गरज पडू लागली आहे ही ओल वर्षभरात कमी जास्त होते ज्याचा परिमाण पिकाच्या उत्पन्नावर होत असल्याचे काही शेतकरी सांगतात
- वर्षभरात होणाऱ्या बदलांना १ - १० या अंकांदरम्यान गुणांकन करण्यास सांगावे जसे आषाढ व श्रावण या दोन महिन्यात जास्त पाऊस पडतो तर त्यानुसार — जास्त गुण (१० पैकी १०) द्यावेत किंवा माघ व फाल्गुन या दोन महिन्यात पाऊस कमी पडतो किंवा पडत नाही म्हणून - कमी (१० पैकी १) गुण द्यावा
- प्रत्येक मुद्द्यावर चर्चा करून १ ते १० या दरम्यान गुणांकन करावे जेथे अधिक विस्तृत चर्चेची किंवा मुद्दा स्पष्ट करण्याची आवश्यकता असेल तेथे चर्चा करावी
- या चर्चेच्या माध्यमातून या बदलाचे कारण जाणून घ्यावे व ते कारण-कारण मीमांसा तक्त्यात नमूद करावे
- यामध्ये नैसर्गिक कारणे कोणती व मानव निर्मित कारणे कोणती .
- याचा दैनंदिन जीवनावर, शेतीवर काय परिणाम होतात.
- मानव निर्मित कारणांवर ग्रामस्थांच्या उपाय योजना शक्य आहेत काय ?
- बदलाचे कारण व गुणांकन करून झाल्यावर पूर्वीची परिस्थिती व सद्याची परिस्थिती यावर चर्चा करावी व दोन्ही परिस्थितीत कोणती परिस्थिती चांगली होती हे विचारावे
- चांगल्या परिस्थितीला पुन्हा पोचण्यासाठी काय करता येईल असे विचारून शेतकऱ्यांकडून येणाऱ्या कृतीची / प्रस्तावांची यादी करावी

उदा. जमिनीची पोत खराब होत चाललेली आहे म्हणून जमिनीची पोत सुधारणे असा प्रस्ताव असल्यास जमिनीची पोत सुधारण्यासाठी खालील काही कृती असू शकतात

१. जमिनीची आरोग्य तपासणी करून घेणे
 २. आरोग्य पत्रकानुसार खतांची व पिकाची निवड करावी
 ३. जमिनीतील बायोमास/सेंद्रिय गर्भाचे प्रमाण वाढवण्यासाठी शेणखताचा वापर करणे
 ४. रासायनिक खतांचा वापर कमी करणे किंवा बंद करणे
 ५. पिक पद्धतीमधील सुधारणा करणे जसे पिक काढल्यानंतरचा काडी कचरा न जाळता त्याला जमिनीत कुजवणे.
- एका प्रस्तावापर्यंत पोहोचण्यासाठी अनेक बाबींवर काम करावे लागू शकते अश्या सर्व बाबींवर चर्चा करून शेतकरी कोणकोणत्या बाबी करू शकतील किंवा त्यांना करावयाच्या आहेत हे जाणून घ्यावे व या मुद्द्यांचे प्रस्ताव म्हणून नोंदणी करावी.
 - प्रत्येक मुद्यावर मांडलेली मते मांडणी झाल्यावर एका ग्रामस्थाला बोलवावे. त्यांच्या विश्लेषणास सुरुवात करावी. यामध्ये आढळून आलेल्या बाबींचे परिणाम व कारण यावर चर्चा करावी.
 - उदा. असे दिसून आले की काही महिन्यामध्ये पाणी मुबलक दिसून येते काही महिन्यामध्ये पाण्याची टंचाई दिसून येते. या टंचाईचे कारण सहभागी व्यक्तींना विचारावे.
 - संसाधन गटातील व्यक्तीला संपूर्ण कारण लिहून घेण्यास सांगावे
 - त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सूचीत अंतर्भाव करावा.

फलनिष्पत्ती:

- कृषी क्षेत्रातील ऋतूमानानुसार होणाऱ्या बदलांचा व त्याचा मानव विकासावर होणाऱ्या परिणामाचा अंदाज येईल.
- ऋतूनिहाय तक्ता, कारणमीमांसा व प्रस्तावांची यादी तयार होईल.

गाव बैठक - समयरेषा विश्लेषण : रात्री ०८.०० ते ०९.०० (एक तास)

उद्दिष्टे:

- पारंपारिक पद्धती व ज्ञान जाणून घेणे व त्यातील महत्वाच्या बाबींचा नियोजनात विचार करणे.
- शेती, पशुधन, हवामान यात सातत्याने होणाऱ्या बदलांचे कारण व परिमाण समजून घेणे

पूर्वतयारी:

- समय रेषा तंत्र घेण्यासाठीचे ठिकाण वेळ व सर्वांची सोयीची वेळ निश्चित करणे
- गावातील ग्राम संसाधन गट, जेष्ठ नागरिक व शेतकरी यांना तंत्रासाठी आमंत्रित करणे

- समय रेषा तक्ता प्रपत्राच्या सहाय्याने चार्ट पेपरवर तयार करून ठेवणे

साहित्य: समयरेषा प्रपत्र (शेती), चार्ट पेपर, चार्ट पेपरचे कार्ड, पेन्सिल, पेन, रबर, शार्पनर, रांगोळी, राख, दगड, गोटे इतर गावात उपलब्ध साहित्य इत्यादी

सहभागी: गावातील ६० वर्षावरील शेतकरी महिला पुरुष इत्यादी

- प्रक्रिया:**
- गावातील बुजुर्ग, अनुभवी वृद्ध व्यक्ती ज्या गावाच्या इतिहासाबद्दल बोलू शकतात अश्या व्यक्तींची विशेष चर्चा करून त्यांच्या सोयीनुसार तंत्र घेण्याचे ठिकाण व वेळ निश्चित करावी
 - या अनुभवी शेतकरी/नागरिक यांना समय रेषा तंत्रासाठी आमंत्रण द्यावे दुपारच्या वेळी पारावर बसणारे वयस्क लोक व महिला वयोवृद्ध शेतकरी व गावातील जाणकार यांचा देखील यात समावेश करावा
 - गावातील उपस्थित जेष्ठ व्यक्तींची ओळख करून घ्यावी व थोडक्यात बैठकीचा व भेटीचा उद्देश सांगून चर्चा घडवून आणणे व वातावरण निर्मिती करणे
 - आम्ही गावातील शेती विषयक समस्यांचा अभ्यास करित आहेत यासाठी आपल्या सारख्या जाणकार व्यक्तीसोबत आम्हाला चर्चा करावयाची आहे आपण आम्हाला माहिती द्याल का? असे म्हणून पुढील समय रेषा तक्त्याच्या आधारे एक एक प्रश्न विचारण्यास सुरुवात करावी.
 - समय रेषेत साधारण विषयांवर चर्चा करून माहिती घ्यायची आहे. त्याकरिता चार्ट पेपरचे तेवढे कार्ड तयार ठेवावे.
 - प्रपत्रातील तक्ता क्र १ येथील प्रत्येक विषयासमोरील प्रश्न विचारून साधारण त्याबाबतीत कधी बदल घडला हे समजून घ्यावे. या बदलाला वर्ष निहाय दर्शवण्यासाठी १-१० अंकात गुणांकन करावयाचे आहे
 - उदा. तक्ता क्र. १ – पाऊस उशिरा सुरु झाल्याने दुष्काळ ही परिस्थिती १९५०-६० मध्ये कशी होती याला १-१० मध्ये गुणांकन करावे जसे दुष्काळ पडण्याचे प्रमाण कमी - गुण (१० पैकी २) कमी किंवा दुष्काळ जास्त गुण (१० पैकी ९) जास्त याप्रमाणे प्रत्येक वर्षी पाऊस उशिरा आल्याने दुष्काळ ही कसा असायचा या प्रश्नांचे उत्तर शेतकऱ्यांना देण्यास सांगावे
 - सदर उत्तरे कार्डवर नमूद करावीत व बदल त्याचा कालावधी लिहावा या परिस्थितीत कसे बदल होत गेले.
 - विचारलेल्या प्रश्नांव्यतिरिक्त काही संबंधित बदल घटना असतील तर त्या/देखील नमूद कराव्यात
 - कार्डवर लिहून झाल्यावर ते कार्ड तक्ता क्र २ येथील योग्य वर्षाखालील रकान्यात ठेवावे
 - संबंधित विषया/बाबीत जर खूप वेळा बदल झाला असेल तर तसे तक्त्यावर नमूद

करावे.

- दिलेल्या सगळ्या विषयांवरील प्रश्न विचारून तक्त्यावर मांडून झाल्यावर तक्त्याचा आढावा घ्यावा त्यामधील प्रामुख्याने झालेल्या बदलांची नोंद घ्यावी त्यानंतर उपस्थितांना त्याप्रमुख बदलांची कारणे व त्याचे दिसणारे प्रमुख परिणाम यावर चर्चा करावी.
- प्रत्येक बदलाचे कारण व परिणाम तक्ता क्र ३ येथे मांडावे
- परिणामांची चर्चा करतांना त्याकरिता काय उपाय करता येतील यावर देखील चर्चा करावी व प्रस्तावांची यादी करावी
- त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सूचीत अंतर्भाव करावा.

फलनिष्पत्ती:

- जुन्या विस्मरणातील पण हवामान अनुकूल शेतीस योग्य काही पद्धती समोर येतील
- मागील ५० वर्षांच्या आढाव्यात शेतीशी निगडित घटकांमध्ये झालेला बदल समोर येईल व त्याची कारणे शोधण्यास मदत होईल समय रेषा तक्ता तयार होईल.

इतर

ऋतूचक्र विश्लेषण, सामाजिक- आर्थिक माहितीचे संकलन, शेतकरी लक्ष्यगट चर्चा, कृतीबरोबर कारणांचे विश्लेषण, शिवार फेरी

जोडणी:

समयरेषेतील कालावधी समजून घेण्याच्या पध्दती :

जर घटनेचे नेमके वर्ष आठवण्यास कठीण जात असेल तर पुढील पध्दती वापरता येतील-

- गावक-यांना आठवणा-या प्रमुख घटना जसे भारताचे स्वतंत्र्य-१९४७, गांधीजींचा वध -१९४८, मोठा दुष्काळ - १९७२, भारत-पाकिस्तान युद्ध - १९६५, १९७१ इत्यादी. या घटनांच्या आधारावर गावातील विविध बदलांचा कालावधी जाणून घेता येईल.
- गावातील विविध सरपंचांचा कार्यकाळ मांडावा. कोणती घटना कोणाच्या कार्यकाळात घडली यानुसार गावातील बदलांची मांडणी करता येईल.
- चर्चेकरिता बसलेले गावातील वयस्क व्यक्तींच्या वयाचा अंदाज घ्यावा -८० वर्ष, ९० वर्ष इत्यादी. संबंधित बदल त्यांच्या वयाच्या कोणत्या वर्षी झाली याचा अंदाज घेऊन बदलाचा काळ मांडता येईल.

परिस्थिती विश्लेषण : रात्री ०९.०० ते १०.०० (एक तास)

उद्दिष्ट:

- हवामान बदलामुळे निर्माण होणारे धोके, अडचणी यावर चर्चा करणे.
- हवामान बदलाचा शेती व घटकांवर होणारे परिणाम यावर चर्चा करणे.
- हवामान बदलाच्या प्रश्नांना तोंड देण्याच्या स्थानिक पध्दतींवर चर्चा करणे व

संभाव्य उपायांवर चर्चा करणे.

पूर्व तयारी:

- ऋतुचक्र विश्लेषण तक्ता, समयरेषा, लक्ष्यगट चर्चा, SWOT, विश्लेषण मधुन समोर आलेल्या महत्वाच्या बाबी
- सूची तयार ठेवणे व त्याआधारे चर्चा घडवुन आणण्यासाठी ग्रामसंसाधन गटास प्रोत्साहित करणे.
- शेतक-यांशी चर्चा करुन सोयीच्या ठिकाणाची निवड करावी प्रशिक्षकाने वाचलेल्या असाव्यात व त्यामध्ये सुचवलेल्या उपाययोजना यांची माहिती असावी
- परिस्थिती विश्लेषण तक्ता तयार असावा व आवश्यक साहित्य तयार असावे.

साहित्य :

परिस्थिती विश्लेषण (शेती) प्रपत्र, विविध तंत्रातून संकलीत धोके व परिस्थिती व उपाय चर्चेची घटक यादी, चार्ट पेपर, स्केच पेन, A४ साईज कोरे पेपर इत्यादी

सहभागी:

- ग्रामसंसाधन गट, गावातील शेतकरी घटक-महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमातीचे शेतकरी व लहान मोठे शेतकरी (१-२ एकर लहान व २ पेक्षा अधिक मोठे शेतकरी) अपंग, मुले, सर्व शासकीय व निमशासकीय कर्मचारी इत्यादी

प्रक्रिया:

- प्रशिक्षकाने तंत्र घेण्याच्या ठिकाणी शेतकरी घटक व सहभागी पोहचण्यापुर्वी पोहचावे.
- परिस्थिती विश्लेषण तक्ता जमीनीवर किंवा चार्ट पेपरवर तयार करुन घ्यावा.
- सर्व आलेल्या शेतकऱ्यांचे (घटकांचे) स्वागत करावे यासाठी गीताचा वापर करता येईल

प्रस्तावना : मागील ४ दिवसात झालेल्या तंत्रात चर्चांमध्ये शेती. व शेतीच्या समस्यांवर आपण चर्चा केली त्यात आपण मानवाने निर्माण केलेल्या समस्यांवर चर्चा केली उपाय काय असू शकतात, त्यासाठी काय करता येईल यावर आपण बोललो म्हणजे काय “सुलतानी संकटांवर” चर्चा केली परंतू याशिवाय अनेक निसर्ग निर्मित प्रश्न / धोके / अडचणी आहेत ज्यामुळे शेतीचे नुकसान होते. आज आपण अशा संकटांवर धोक्यांवर चर्चा करणार आहोत आणि अशा धोक्यांपासून कसे वाचता येईल हे ठरवणार आहोत.

- प्रशिक्षकाने प्रश्न विचारण्यास सुरवात करावी चर्चेसाठीचे प्रश्न साधे सरळ, सोप्या भाषेत प्रश्न विचारावे
- कोणकोणते नैसर्गिक व मानव निर्मित धोके आहेत. त्यामुळे तुम्हाला वाटते की तुमच्या उत्पन्नावर त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम होतो.
- चर्चेसाठी प्रशिक्षकाने एखादा धोका सांगावा जसे दुष्काळा पुढील धोके त्यांना विचारा.
- शेतकरी काही धोके सांगतील त्यांची नोंद तयार केलेल्या परिस्थिती विश्लेषण तक्त्यात करा व सुटून जात असलेले धोके शेतक-यां सोबत चर्चा करुन तक्त्यात

समाविष्ट करा.

- धोके समाविष्ट झाल्यावर या धोक्यांचा त्रास कुणाला होतो असे विचारून घटक कॉलम मध्ये सर्व घटकांची नोंद करा कोणते घटक सुटून जात असल्यास चर्चा करून समाविष्ट करून घ्या.
- यांनंतर प्रत्येक परिस्थिती नूसार चर्चेला सुरवात करावी उदा. गावात दुष्काळ निर्माण झाल्यास काय परिस्थिती निर्माण होते व गावातील कोणकोणत्या घटकांवर परिणाम होतो व तो काय असतो हे विचारावे
- शेतक-यांनी प्रत्येक परिस्थितीचा घटकांवर होणारा परिणाम घटकांच्या व परिस्थितीच्या समोर १ ते १० गुणात नोंदवावा उदा. दुष्काळाचा सर्वाधिक जास्त परिणाम लहान शेतकऱ्यांवर होतो म्हणजे जास्त परिणाम (१० पैकी ८) जास्त गुण किंवा कमी परिणाम (१० पैकी २) कमी गुण रकान्यात नमूद करा.
- या पध्दतीने प्रत्येक परिस्थिती व त्याचा घटकावर होणारा परिणाम यावर सविस्तर चर्चा करून परिस्थिती विश्लेषण तक्ता भरावा
- तक्त्याचे वाचन शेतक-यांमधून कुणाला तरी करण्यास सांगा.
- वाचन झाल्यावर प्रत्येक परिस्थिती व घटक निहाय परिणाम टाळण्यासाठी काय करता येईल उपाययोजना किंवा हयासाठी स्थानिक परिस्थितीला तोंड देण्याची काय पध्दती आहे हे समजून उपायांवर चर्चा करावी
- संसाधनांच्या विकासाने हवामान बदलाच्या परिणामांना तोंड देणे शक्य आहे का? कसे? उदा पाणलोटोटाची कामे झाल्यास भुजलस्तर वाढेल व पाऊसाच्या विलंबाचा परिणाम टाळता येईल किंवा काही सेंद्रिय शेतीमुळे व गावरान काही बियाणे ही हवामान बदलाच्या धोकांना सहण करण्याची क्षमता ठेवतात त्यांची माहिती शेतकऱ्यांसोबत चर्चा करावी.
- हवामान बदलाच्या परिणामांना कसे कमी करणे शक्य आहे या चर्चेतील मुद्दे प्रस्तावांच्या स्वरूपात नमूद करावेत
उदा.
१. पाणी साठा वाढावणे यासाठी पाणलोटोटाची कामे करणे
२. ठीबक व तुषार सिंचनाचा वापर
३. हवामान बदलाच्या धोक्यांना सहन करू शकेल अश्या बियाण्यांचा वापर करणे
- या प्रस्तावाच्या स्वरूपातील बाबी करायच्या असतील तर काय करावे लागेल किंवा कश्या करता येतील. हे विचारावे व कोणत्या टप्प्याने कराव्या लागतील हे विचारून प्रस्तावांची यादी करावी
- त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सूचीत अंतर्भाव करावा.

फल

निष्पत्ती:

- बदलत्या वातावरणाचा दैनंदिन जिवावर होणाऱ्या परिणामाची जाणिव होईल. परिस्थितीवर मात करण्याकरिता प्राप्त साधन संसाधनाचे नियोजन करतील.

दिवस २ – नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रात्यक्षिके:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ प्रत्यक्षिकांचा विषय, ठिकाण व मार्गदर्शक निश्चित करावे. 	☐
शिवार फेरी:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ शासकीय माहितीचे प्रपत्र क्र – संबंधितांना माहिती भरण्याकरिता द्यावे. ▪ शिवार फेरीची वेळ – ग्रामसेवक, तलाठी, कृषी सहाय्यक, वन रक्षक आणि पशुसंवर्धन पर्यवेक्षक यांना कळवावी व उपस्थित राहण्यास विनंती करावी. ▪ शिवार फेरीच्या मार्गाचे व दिशांचे नियोजन करावे. ▪ ज्या दिशेने शिवार फेरी जाणार असेल तेथील शेतकरी शिवार फेरी दरम्यान असावेत याची दक्षता घ्यावी. ▪ स्वयंसेवकांपैकी २-३ स्वयंसेवकांना शिवार फेरीतील निरीक्षण टिपण्याची जबाबदारी द्यावी. ▪ शिवार फेरीतील निरीक्षणे टिपून घ्यायला शिवार फेरी प्रपत्राच्या पुरेशी प्रती संबंधित स्वयंसेवकाला द्याव्यात. ▪ त्यापैकी एकाकडे गावाच्या सर्वे नं सहित असलेल्या बेस मॅपची प्रत द्यावी व त्यावर निरीक्षणे कशी टिपावी हे सांगावे. ▪ विहीर पाहणीचे प्रपत्र व त्यातील निरीक्षणांची जबाबदारी एका स्वयंसेवकाला द्यावी. 	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐
संसाधन नकाशा:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ गावाचा सर्वे नं सहित असलेला नकाशा ▪ संसाधन नकाशाकरिता ठिकाण निश्चित करणे ▪ तलाठी कार्यालयातून खातेदारांची सूची 	☐ ☐ ☐
मूल्य साखळी:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ मूल्य साखळीतील टप्पे लिहीण्याकरिता कोरे कार्ड मूल्य साखळीकरिता ठिकाण निश्चित करणे. 	☐
गाव बैठक:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ गाव बैठकीकरिता ठिकाण निश्चित करणे. ▪ समय रेषा व परिस्थिती विश्लेषणकरिता फळा व खडू / जमिनीवर ▪ योग्य ठिकणी तंत्र घेण्याची सोय. 	☐ ☐ ☐

परिशिष्ट – १.१

नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत हवामान बदलाबद्दल माहिती व अनुमान

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प

महाराष्ट्र शासन
कृषि विभाग

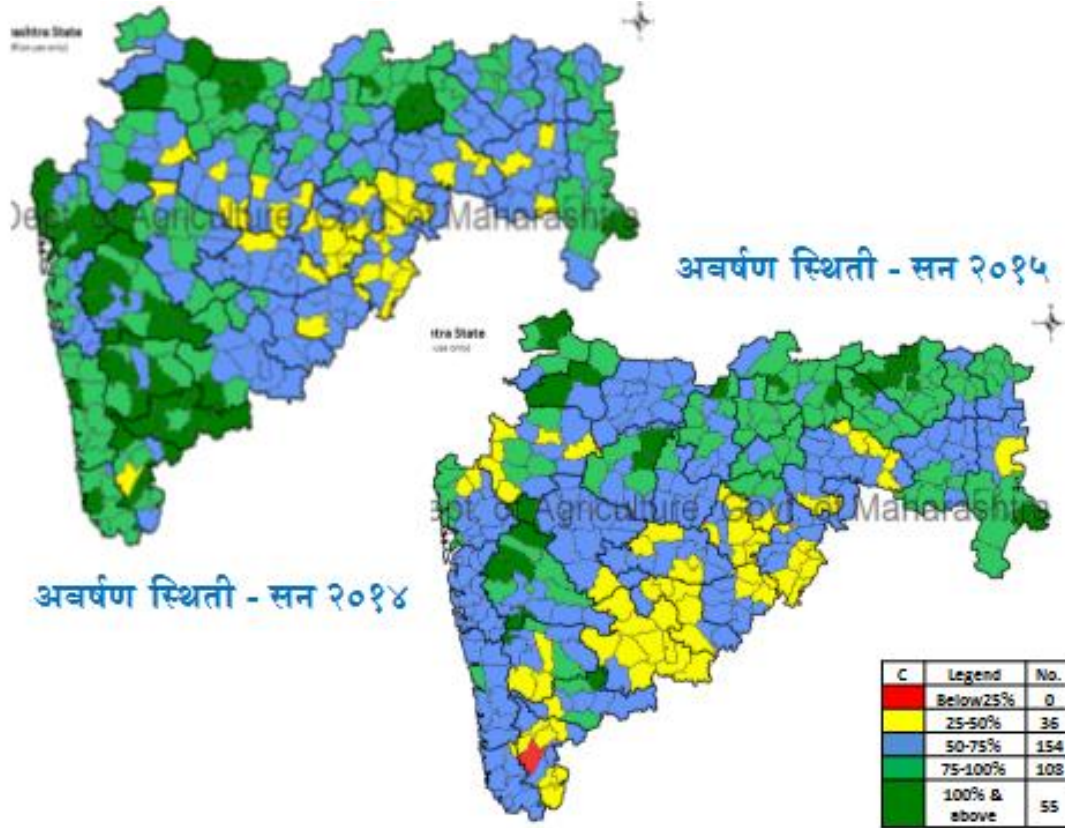
हवामान बदलाचा कृषि क्षेत्रावरील परिणामांबाबतचा
आढावा

सद्यस्थितीतील हवामानातील अनिश्चितता

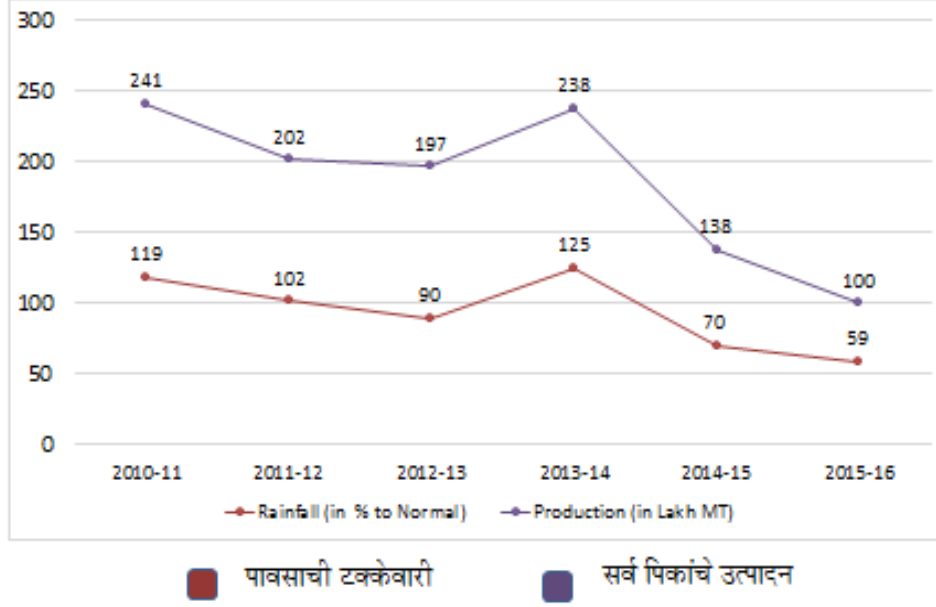
- पावसाचे एकूण कमी दिवस
- कमी वेळेत जास्त पाऊस
- मागील दोन वर्षांत सरासरीपेक्षा कमी पाऊस
- पावसातील लांबलेले खंड
- मान्सूनचे उशीरा आगमन व वेळेपूर्वी निघून जाणे
- गारपीट व अवेळी पाऊस

मान्सूनचे उशीरा आगमन व लवकर प्रस्थान

महिना	जून			जुलै			ऑगस्ट			सप्टेंबर					
सप्ताह	२	३	४	१	२	३	४	१	२	३	४	१	२	३	४
वर्ष															
नियमित															
२०१४															
२०१५															
२०१६															

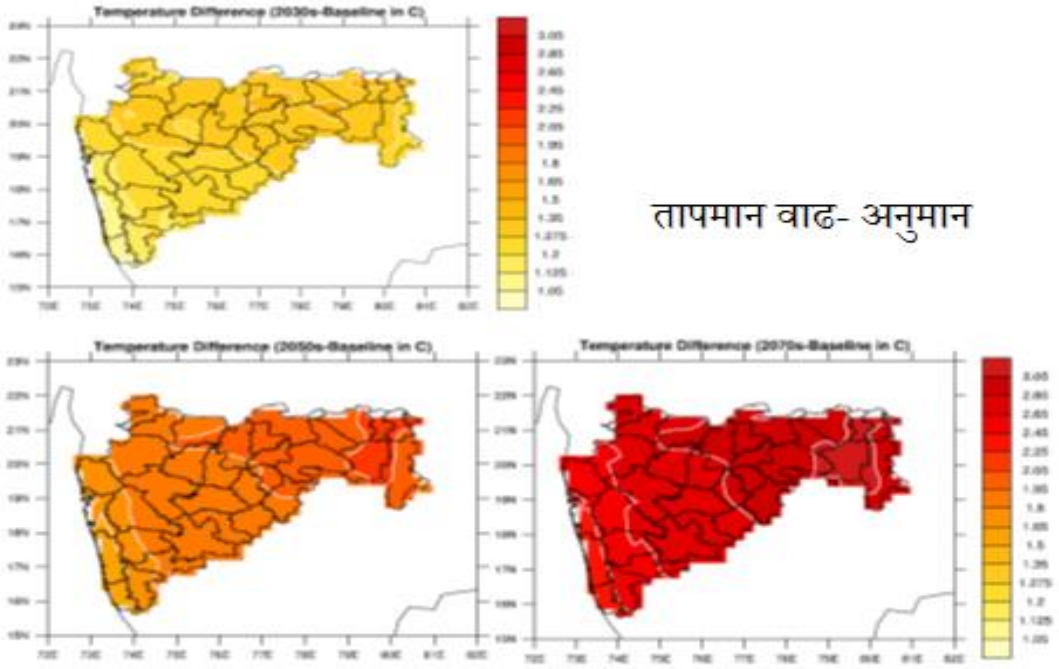

पावसावरील प्रचंड अवलंबित्व

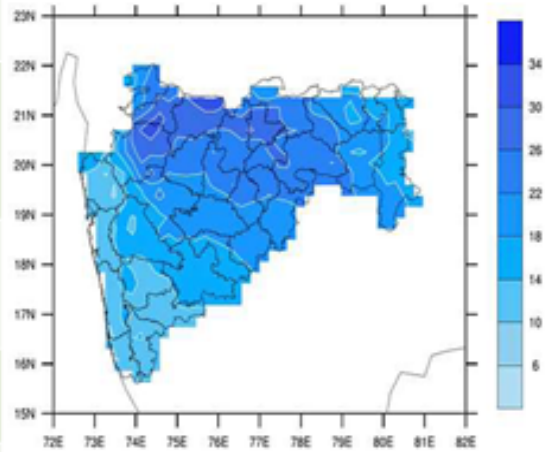
हवामान बदलाचे दृष्य परिणाम

- पाणी टंचाई (पिण्यासाठी/जनावारांसाठी/ पिकांसाठी)
- पीक उत्पादनातील व उत्पादकतेतील घट
- कृषि उत्पादन वाढीचा घटलेला दर
- अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यांमध्ये पसरलेले नैराश्य
- ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर

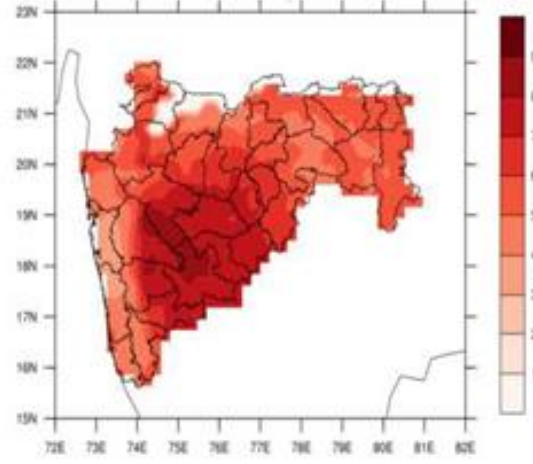
पर्जन्यमान वाढीबाबत अनुमान (2030)

वाढ (%)	जिल्हे
>30	जळगाव, नाशिक व धुळे जिल्ह्यातील काही भाग
26 - 30	जळगाव, नाशिक, धुळे अकोला, तसेच बुलढाणा व वाशिम जिल्ह्यातील काही भाग
22 - 26	अमरावती, यवतमाळ, हिंगोली, जालना तसेच औरंगाबाद, बुलढाणा, परभणी वाशीम, वर्धा, नांदेड, नंदुरबार व नाशिक जिल्ह्यातील काही भाग
18 - 22	नागपूर, चंद्रपूर, नांदेड, लातूर, बीड, अहमदनगर तसेच परभणी, गडचिरोली व नंदुरबार मधील काही भाग
14 - 18	पुणे, सोलापूर, उस्मानाबाद, गोंदिया, भंडारा तसेच गडचिरोली तील काही भाग
10 - 14	ठाणे, मुंबई, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर सांगली व सातारा

पर्जन्यमानातील वाढणा-या खंडाबाबत अनुमान (सन 2030)

दिवस	जिल्हे
8 - 9	अहमदनगर व सोलापूर चा काही भाग
7-8	बीड, लातूर, उस्मानाबाद तसेच सोलापूर, अहमदनगर, सांगली, सातारा, पुणे, परभणी व बालना जिल्ह्यातील काही भाग
6-7	नांदेड, त्रिंगोली तसेच बुलढाणा, बालना, औरंगाबाद, अहमदनगर, नाशिक व सांगली जिल्ह्यांचा काही भाग
5 - 6	गडचिरोली, गोंदिया, भंडारा, नागपूर, अकोला, वाशिम तसेच अमरावती, चंद्रपूर, वर्धा, यवतमाळ, बुलढाणा, औरंगाबाद, नाशिक, नंदुरवार जिल्ह्यांचा काही भाग
4 - 5	ठाणे, मुंबई, तसेच रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर, वज्रगाव, यवतमाळचा काही भाग
3 - 4	रायगड व रत्नागिरीचा काही भाग
0 - 3	धुळे व वज्रगावचा काही भाग

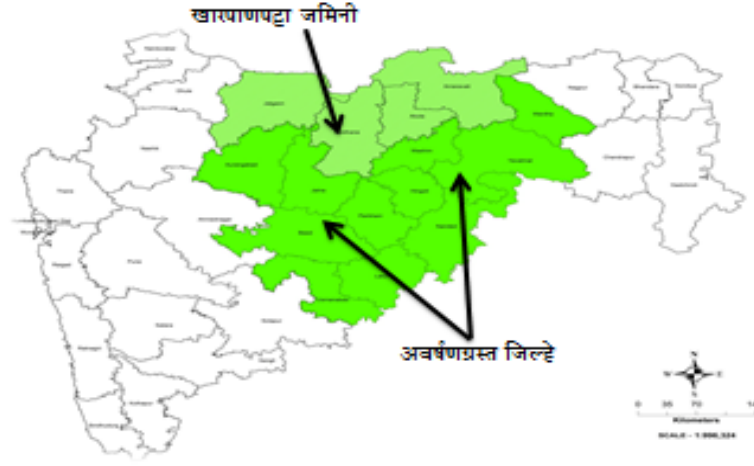

शेती वरील संभाव्य दूरगामी परिणाम

- वाढते तापमान :
 - पिक उत्पादकतेवर, विशेषतः कोरडवाहू पिकावर विपरित परिणाम;
- पर्जन्यमान :
 - अनियमित पावसामुळे कोरडवाहू पिकाकरिता पाणी उपलब्धतेवर प्रतिकूल परिणाम कमी
 - कालावधीमध्ये पडणा-या अति पावसामुळे होणारी प्रचंड जमिनीची धूप
- जमिनीतील कर्बः
 - वाढत्या तापमानामुळे जमिनीतील कर्बामध्ये घट होणे परिणामी उत्पादकतेत घट होणे
- जमिनीतील ओलावा:
 - वाढत्या तापमानामुळे जमिनीतील ओलाव्यामध्ये घट होणे
 - अन्नधान्य, कडधान्य, कापूस, भाजीपाला व फळपिकावर प्रतिकूल परिणाम
- पिकावरील किड व रोग
 - किडींच्या संख्येमध्ये व प्रादुर्भावात वाढ

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाची उद्दिष्टे व क्षेत्र

- हवामान बदलास अनुसरून कृषि पद्धती विकसित करणे
- अल्प व अत्यल्प शेतक-यांचे कृषि उत्पादकतेमध्ये वृद्धी करणे
- शेतक-यांचे उत्पन्न वाढविणेसाठी कृषि मुल्यसाखळी मध्ये त्यांचा सहभाग वाढविणे

प्रकल्पाचे प्रमुख घटक

- हवामान अनुकूल कृषि पद्धतीस प्रोत्साहन
- काढणी पश्चात व्यवस्थापन व कृषि मुल्य साखळीचे बळकटीकरण
- संस्थात्मक विकास, माहिती व सेवांचे प्रदान

प्रकल्पाचे प्रमुख घटक

अ. हवामान अनुकूल कृषि पद्धतीस प्रोत्साहन

१. सहभागीय पद्धतीने गाव समुहाचा (लघु पाणलोट) नियोजन आराखडा विकसित करणे

२. हवामान अनुकूल कृषि पद्धती

- हवामान अनुकूल आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाची प्रात्यक्षिके
- जमिनीमध्ये कर्ब ग्रहणाचे प्रमाण वाढविणे
- क्षारपड व चोपण जमिनीचे व्यवस्थापन
- संरक्षित शेती

३. पाण्याचा कार्यक्षम व शाश्वत पद्धतीने वापर

मुलस्थानी जलसंधारण, ओघळीवरचे उपचार, नाला खोलीकरण, पाणी साठवण संरचनांची निर्मिती, जुन्या जलसाठ्यांचे पुनरुज्जीवन, भूजल पुनर्भरण, सुक्ष्म सिंचन, संरक्षित सिंचनाकरिता पाण्याची उपलब्धता

प्रकल्पाचे प्रमुख घटक

ब. काढणी पश्चात व्यवस्थापन व कृषि मुल्य साखळीचे बळकटीकरण

१. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची निर्मिती

- नवीन शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची स्थापना
- शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची क्षमता बांधणी
- भाडे तत्वावर कृषि अवजारे केंद्र -सुविधा निर्मिती

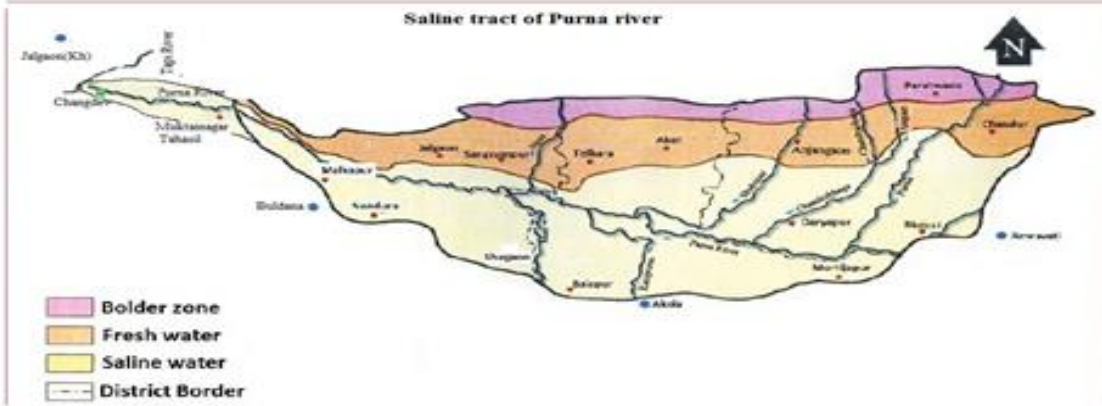
२. कृषि मुल्य साखळीचे बळकटीकरण

- शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना शेतीमालाचे संकलन, हाताळणी, मुल्यवृद्धी व विक्री इ.बाबत सहाय्य करणे

३. बियाणे वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता वृद्धीगत करणे

- हवामान अनुकूल वाणांचे पैदासकार, पायाभूत व प्रमाणित बियाणे उत्पादन कार्यक्रम
- सीड हबसाठी पायाभूत सुविधांची निर्मिती

खारपाणपट्टा - गावे व क्षेत्र

- अकोला, अमरावती, बुलडाणा जिल्हे तसेच मुक्ताईनगर तालुका
- सुमारे ९१४ गावे तसेच बाधित क्षेत्र सुमारे ४.७० लक्ष हेक्टर

खारपान पट्ट्यातील आव्हाने व उपाययोजना

पीक उत्पादनातील आव्हाने

- मातीतील क्षाराचे वाढते प्रमाण
- जमिनीतर्गत कमी पाणी वाहन क्षमता सबब पाणी निच-याची समस्या
- जमिनीची अति धूप
- जमिनीचा बिघडलेला पोत
- जमीन गुणधर्म- पिकासाठी हानिकारक
- भूगर्भातील पाणीसाठा- पिकासाठी व पिण्यासाठी अयोग्य
- जमीनीची प्रत खराब झाल्यामुळे कमी झालेली पीक उत्पादकता

व्यवस्थापनेसाठी उपाययोजना

- नैसर्गिक निचरा प्रणालीचे पुनरुज्जीवन करणे
- तांत्रिक दृष्ट्या शक्य तेथे सब सरफेस ड्रेनेज
- सुधारित पिक पध्दतींचा अवलंब व प्रसार
 - हिरवळीचे पीक घेणे
 - आच्छादन पध्दतीचा वापर
 - मुलःस्थानी जलसंधारण
 - बांध बंदिस्ती
 - भूसुधारकांचा वापर

प्रकल्पामुळे अपेक्षित साध्य

- अल्प व अत्यल्प भूधारकांकडून हवामानास अनुकूल शेती पध्दतींचा अवलंब
- जमिनीतील सेंद्रीय कर्बाचे प्रमाणात वृद्धी
- विकेंद्रीत पाणी साठे निर्मिती व उपलब्ध पाण्याचा कार्यक्षम वापर
- खारपाण पट्टा क्षेत्रामध्ये सुधारित पिक व्यवस्थापन पद्धतीचा अवलंब
- प्रमुख पिकांच्या सरासरी उत्पादकतेमध्ये वाढ
- कृषि मुल्य साखळीसाठी पायाभूत सुविधांचा विकास
- शेतकरी उत्पादक कंपन्यांचा कृषि मुल्य साखळीतील सहभागात वाढ
- प्रकल्प क्षेत्रामध्ये अन्न सुरक्षा

धन्यवाद!

दिवस २**आज काय साधायचे आहे ?**

- आजच्या दिवसात गावाच्या शिवार फेरीतून माहिती संकलीत करायची आहे
- लहान व मोठ्या शेतकऱ्यांच्या गटासोबत लक्ष्य गट चर्चा करून कृषी प्रक्रियेची माहिती घ्यायची आहे
- महिला शेतकऱ्यांबरोबर लक्ष्य गट चर्चा घेऊन त्यांच्या समस्या व सद्यस्थिती स्पष्ट होईल

वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०७.०० ते ०८.००	प्रात्यक्षिके	-
०८.०० ते ०१.००	शिवार फेरी	शिवार फेरी, विहिर पाहणी प्रपत्र शासकीय माहितीचे प्रपत्र – ग्रामसेवक, तलाठी, कृषी सहाय्यक, पशुधन पर्यवेक्षक व वन रक्षक
०१.०० ते ०२.००		
०२.०० ते ०३.००	शिवार फेरी	शिवार फेरी, विहिर पाहणी प्रपत्र
०३.०० ते ०४.००	संसाधन नकाशा	संसाधन नकाशा सूची व संसाधन नकाशा अहवाल
०४.०० ते ०६.००	मूल्य साखळी	मूल्य साखळी (शेती)
०८.०० ते ०९.००		
०९.०० ते १०.००	गाव बैठक - समय रेषा विश्लेषण - परिस्थिती विश्लेषण	समय रेषा (शेती) परिस्थिती विश्लेषण (शेती)

**आज हे
तयार
होईल**

- शिवाराची संपूर्ण माहिती होईल
- शेतीशी निगडीत इतिहासाचे व ऋतुनिहाय विश्लेषण होईल

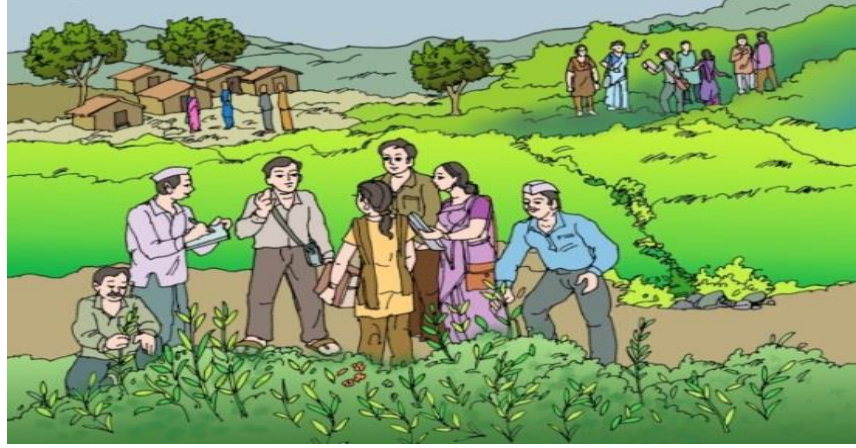
प्रात्यक्षिके : सकाळी ०७.०० – ०८.०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या प्रात्यक्षिकांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

शिवार फेरी : सकाळी ०८.०० – दुपारी ३.०० (सात तास)

उद्देश:

- भौगोलिक परिस्थितीचा व उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अभ्यास करणे.
- प्रामुख्याने जल, जमीन, पीक रचना व पशुधन यांची माहिती संकलन करून पूरक व्यवसाय याची उपलब्धता, कमतरता, संधी व धोके जाणून घेणे.

सहभागी:

- शेतकरी, कृषी सहाय्यक, वनरक्षक, तलाठी, ग्रामसेवक, कोतवाल, पशुवैद्यकीय अधिकारी, युवक मंडळ, ग्राम संसाधन गटातील इतर सदस्य इ.

साहित्य:

- शिवार फेरी प्रपत्र चार्ट पेपर पेन्सिल खोडरबर कोरे कागद दोरी शिवार फेरी प्रपत्र गावाचा कॅडेस्टल सर्वे नकाशा, क्षेत्र असल्यास २ गट करावे अन्यथा एकच गट ठेवावा, गावाच्या शिवारानुसार गटांची आखणी करावी.

प्रक्रिया :

- प्रशिक्षकाने शिवार फेरीची पद्धत व उद्देश समजून सांगावे व सर्व शासकीय कर्मचारी निमशासकीय कर्मचारी व शेतकरी शिवार फेरीकरिता उपस्थित असल्याची खात्री करावी
- सर्वांच्या उपस्थितीची खात्री झाल्यावर खालील मुद्द्यांचा अभ्यास करून दिशा निहाय चार गट करावेत
- शिवार फेरीचे नियोजन गावाची भौगोलिक परिस्थिती समजून घेऊन व कोणत्या दिशेला संसाधने एकवटली आहेत हे जाणून घ्यावे
- त्या दिशेला कर्मचारी व शेतकरी यांना त्या गटात समाविष्ट करावे ज्या दिशेला ज्या शेतकऱ्यांचे शेत असेल त्या दिशेच्या गटात त्या शेतकऱ्यांने असावे

- ज्या दिशेने ज्या प्रकारचे क्षेत्र आहे त्या गटात संबंधित कर्मचाऱ्याने जावे. उदा. एका दिशेला जंगलाची जमिन अधिक असल्यास त्या दिशेने वनरक्षकाने जावे तर ज्या दिशेने अधिक शेती असेल त्या दिशेने कृषी सहाय्यकाने जावे, जमिनीवरून वाद अथवा वापराबद्दल दुमत असेल त्या दिशेने तलाठी यांनी जावे व ज्या दिशेने पाणलोट विकासाची शक्यता आहे त्या गटात ग्रामसेवकाचा समावेश करावा. अशा प्रकारे स्थानिक परिस्थितीला अनुसरून विभागणी करावी.
- प्रत्येक गटाकडे क्षेत्रनिहाय शिवार फेरी प्रपत्राची पुरेशी प्रपत्र असायला हवेत
- शिवार फेरीकरीता निघण्यापूर्वी प्रशिक्षकाने फेरी दरम्यान निरीक्षणाचे विषय समजावून सांगावे. गावाची तसेच नैसर्गिक संसाधने निहाय व्यक्तींना जबाबदारी दयावी-
 - १) जल (सर्व पाण्याचे स्रोत)
 - २) जंगल (सर्व झाडे, झुडुपे)
 - ३) जमीन (सर्व प्रकारची जमीन)
 - ४) कृषी (सर्व प्रकारची पिके)
 - ५) जनावर (सर्व प्रकारचे जंगली व पाळीव प्राणी)
 - ६) विहीर पाहणी
 - ७) सर्वे नंबर निहाय नकाशा.
- पहिल्या पाच मुद्यांवर तपशीलवार पाहणी शिवार फेरीदरम्यान चर्चा करावयाची आहे असे सांगावे. त्याचबरोबर जी प्रमुख ढोबळ माहिती ग्रामसेवक/कृषी सहाय्यक व तलाठी यांनी भरली आहे ती ग्रामस्थांसमोर थोडक्यात मांडावी.
- तसेच शिवार फेरी दरम्यान शिवारातील नमुना विहिरींची मोजणी करावयाची आहे यासाठी गावातील एकूण विहिऱांच्या संख्येपैकी किमान १० टक्के विहिऱांची पाहणी करावी यासाठी सूचना खालील प्रमाणे

विहीर पाहणी करिता सूचना :

- विहिरीच्या काठावर एकाच ठिकाणी उभे विहीर पाहणी प्रपत्राच्या सहाय्याने प्रपत्रात दर्शविलेल्या नुसार सर्व प्रकारची मोजमाप घ्या
- मोजमाप घेताना विहीर मालक सोबत असु द्यावे
- मिटर टेप ला लहान दगड बांधून तो विहीरीत सोडा आणि मग त्याची खोली मोजा
- विहिरीच्या काठावर एकाच ठिकाणी मोजमाप घ्या.
- मोजमाप मिटर मध्ये ताबडतोब लिहून ठेवा
- शक्य असेल तर पाण्याची गुणवत्ता मोजा
- त्या दिशेने असलेल्या शिवेपर्यंत जाऊन परत येण्याच्या सूचना प्रत्येक गटाला द्याव्यात व परतीची वेळ ठरवून घ्यावी.
- निवडलेल्या दिशेने चालतांना प्रत्येक गटाने १०० पावलांच्या अंतरावर थांबावे व आजूबाजूला असलेल्या जल, जंगल, जमीन, कृषी, जनावर यासंबंधी नेमकी (प्रपत्रांत दिलेल्या प्रश्नांनुसार) पाहणी करून नेमून दिलेल्या व्यक्तीने त्याची नोंद करावी.
- पाहणी करतांना गावाशी निगडित समस्या समोर येतील तेव्हा त्या समस्यांवर ग्रामस्थांकडे काही उपाययोजना आहे का याची खात्री करून घ्यावी. त्यांनी प्रस्तावित केलेल्या उपाययोजनांच्या तपशिलांवर चर्चा करावी. उदा. एका भागात हिवाळ्यानंतर पाणी उपलब्ध नाही. जवळच्या ओढ्यावर छोटा बंधारा बांधल्यास त्या शेतांमध्ये उन्हाळी पिक घेणे शक्य आहे. असा प्रस्ताव आल्यास त्या भागाशी निगडित तपशिलांवर चर्चा करावी - किती शेतांमध्ये आज दुबार पिके घेतली जातात? बांध घातल्यावर किती शेतकऱ्यांना फायदा होणार आहे? शेतकरी - लहान, मोठे, अल्पभूधारक आहेत का? बांध नेमका कोणत्या ठिकाणी घेतला जावा? त्यामध्ये जाणारी जमीन कोणत्या शेतकऱ्याची असणार आहे? बांधासाठी काही इतर पर्याय आहेत का?
- सदर समस्या व तपशिलांवर उपस्थित ग्रामसेवक/तलाठी/कृषी सहायक/वन रक्षकास ग्रामस्थांना मार्गदर्शन करण्यास सांगावे.
- अशा प्रकारे सर्व दिशांची पाहणी व चर्चेच्या आधारे निघून आलेले मुद्दे किंवा प्रस्ताव यांची यादी करावी
- त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सुचीत अंतर्भाव करावा.
- ही चर्चा पूर्ण झाल्यावर शिवार फेरीचा समारोप करावा व सर्व गटांनी ठरलेल्या वेळी ठरलेल्या ठिकाणी परत यावे.
- संसाधन नकाशाकरिता माहिती वापरता येईल.
- दृष्टीक्षेप आराखड्याशी जोडणी करता येईल व ग्रामपंचायत आराखड्यांमध्ये अंतर्भाव करता येईल.

पुढील

उपक्रमांशी

जोडणी:

संसाधन नकाशा : दुपारी ०३.०० — ०४.०० (एक तास)

- उद्देश:**
- नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता व गावाच्या शिवाराचा नकाशा लोकसहभागाने तयार करणे
 - ग्रामसंसाधन गटाला लोकसहभागाने संसाधन नकाशा तयार करण्याची पध्दती माहिती होणे
 - गावातील विविध नैसर्गिक संसाधनांच्या वापराबद्दल चर्चा व नियोजन करणे
- सहभागी:**
- शेतकऱ्यांबरोबर गटचर्चा करतांना दोन लोकसहभागी तंत्राचा वापर करून समस्यांवर चर्चा करावी
- साहित्य:**
- MRSAC चे नकाशा — Water Resources, Soil & Land use
 - Butter paper
 - संसाधन नकाशा प्रपत्र

प्रक्रिया: शिवार फेरीनंतर सर्व गटांनी सुनिश्चित ठिकाणी एकत्रित व्हावे.

- केलेल्या निरीक्षणांच्या आधारावर संसाधन नकाशा बनविण्याकरिता सर्वांना आमंत्रित करावे
- नकाशा सुरु करण्यापूर्वी उत्तर दिशा निश्चित करावी.
- प्रशिक्षकाने संसाधन नकाशा प्रपत्राच्या सहाय्याने संसाधन नकाशा काढण्यासाठी प्रश्न विचारून शेतकऱ्यांना प्रोत्साहित करावे
- गावठाणाचा भाग मध्यभागी धरून गावाच्या शिवारातील रस्ते, वाड्या व वस्त्या काढून घ्यावे. व याचे ५ ट्रेसिंग नकाशे तयार करावे प्रत्येक नकाशावर स्वतंत्र माहिती नोंदवावयाची आहे
- पुढील ५ प्रकारचे नकाशे ट्रेस केलेल्या ट्रेसिंग पेपर वर स्वतंत्रपणे लोकाशी चर्चा करून तयार करावे. यासाठी संसाधन नकाशा प्रपत्राचे सहाय्य घ्यावे

१. खरीप पिकांचा नकाशा
 २. रबी पिकांचा नकाशा
 ३. उन्हाळी पिकांचा नकाशा
 ४. एकवर्षीय व बहुवर्षीय पिकांचा नकाशा
 ५. जल व मृद संसाधन व संधारणाचा नकाशा
- नकाशे तयार केल्यावर त्यांच्या सहाय्याने संसाधन नकाशा प्रपत्र भरून घ्यावी. या प्रपत्राचे विश्लेषण करून उणीवा व गरजांवर आधारित प्रस्तावांची यादी करावी
 - त्यावर सर्वांचे एकमत झाल्यावर संबंधित प्रस्तावाचा सुचीत अंतर्भाव करावा.

लेखी

माहिती:

- गावातील संसाधनांचे - ५ नकाशे
- भरलेले संसाधन नकाशा प्रपत्र

पुढील

उपक्रमांशी

जोडणी:

- पाण्याचे अंदाज पत्रक या साठी हि माहिती वापरता येईल
- पशुधन मूल्यसाखळी व शेती व्यवसाय व पणन यासाठी देखील हि माहिती मार्गदर्शक ठरेल

मूल्यसाखळी (शेती) : सायंकाळी ०४.०० — ०६.०० (दोन तास)

उद्देश:

- शेती मूल्य साखळीतील विविध स्तरावर शेतीवर होणाऱ्या खर्च व बचतीवर चर्चा करणे
- शेतीच्या विकासाच्या विविध गरजांवर चर्चा करणे
- शेतीची उत्पादकता व उत्पन्न वाढीच्या विविध मुद्द्यांवर व उपायांवर चर्चा करणे

पूर्वतयारी:

- लक्ष्यगट चर्चा, शिवार फेरी, ऋतू चक्र, समय रेषा या तंत्रांतून संकलित माहितीचे वाचन केलेले असावे
- मूल्य साखळीचे विविध टप्पे दर्शविण्यासाठी कोरे कार्ड तयार असावेत
- मूल्य साखळी माहिती नोंदविण्यासाठी खालील तक्ता चार्ट पेपरवर तयार करून ठेवावा.
- मूल्य साखळी हे तंत्र घेण्यासाठी सर्वांच्या सोयीच्या ठिकाणाची निवड करावी
- मूल्य साखळी तंत्रासाठी सर्व शेतकऱ्यांना पूर्व सूचना दिलेली असावी
- निवडलेल्या ठिकाणी आधी पोहचून मूल्य साखळीसाठी जमिनीवर पायऱ्यांची रचना आखून ठेवावी.

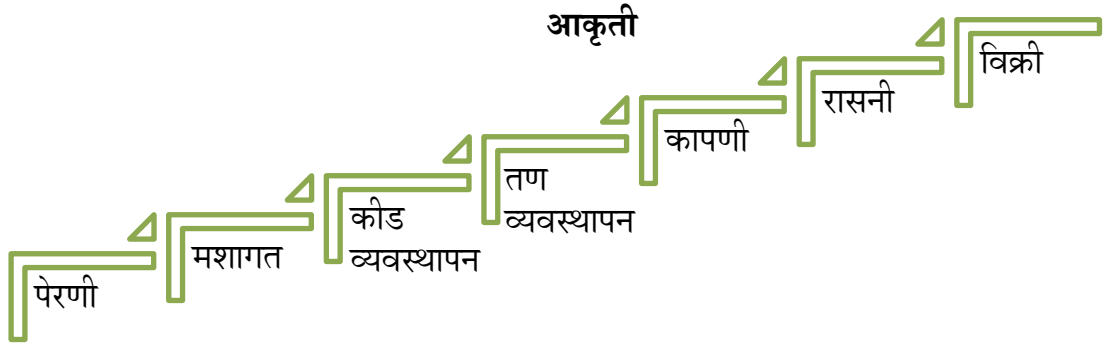
प्रक्रिया:

- सर्व शेतकऱ्यांचे स्वागत करून त्यांना मूल्य साखळीचा उद्देश समजून सांगावा

- संधी चित्रणात आपण गावातील विविध संसाधनांचा शेतीच्या विकासासाठी कसा वापर करता येईल हे पहिले आता आपण शेतीत घेतल्या जाणाऱ्या पिकाची मूल्य साखळी (बीज पेरणी पासून विक्री पर्यंतची सर्व प्रक्रिया व त्यातील अडचणी) वर चर्चा करणार आहोत
- आपण आपल्या गावात कोणती प्रमुख पिके घेतो ? प्रशिक्षकाने विचारावे.
- पिकांची नावे जमिनीवर लिहून घ्यावीत या पिकांपैकी कोणते पिक सर्वाधिक शेतकरी घेतात किंवा कोणत्या पिकाची मूल्य साखळी करायची हे शेतकऱ्यांसोबत चर्चा करून ठरवावे. मूल्य साखळी ही किमान खरीपातील २ व रबीतील २ अशा ४ पिकांची करण्यात यावी. प्रत्येक पिकाकरिता स्वतंत्र प्रपत्र वापरावे.
- मुख्य साखळीसाठी जमिनीवर तयार केलेल्या पायऱ्यांच्या खाली पिकाचे नाव लिहावे
- गावातील शेतकरी वेगवेगळ्या प्रकारचे बियाणे वापरतात जसे गावरान, सुधारित किंवा संकरीत त्यांच्या प्रकारानुसार खालील तक्ता, चार्ट पेपरवर किंवा जमिनीवर तयार करावा.
- पिक घेण्याची पूर्ण प्रक्रिया त्यांना विचारावी व प्रत्येक कृतीचे एक एक कार्ड तयार करून प्रत्येक पायरीवर ठेवावे उदारणार्थ खालील आकृती पहा
- प्रत्येक टप्पा व पुढील कृती जाणून घेत प्रपत्र : मूल्य साखळी (कृषी) यामध्ये दिलेल्या प्रश्नांच्या सहाय्याने चर्चा घडवून आणा.
- खालील दिलेले पिकांचे टप्पे हे एक उदाहरण म्हणून दिलेले टप्पे आहेत प्रत्यक्ष गावात हे तंत्र घेतांना या टप्प्यांमध्ये वाढ होईल हे प्रशिक्षकाने लक्षात घेऊन टप्प्यांची वाढ करावी
- चर्चा करतांना २ प्रकारच्या पद्धतींवर चर्चा करावयाची आहे हे स्पष्ट करा — **पूर्वीची पद्धत** आणि **सद्यस्थितीतील पद्धत**. प्रत्येक पिकाकरिता 'पूर्वी' याचा काळ म्हणजे पुढील प्रश्न विचारून आलेले उत्तर —
 - हे पिक पारंपारिक आहे का मागील १० — २० वर्षांतील आहे?
 - पारंपारिक असल्यास — समयरेषेत चर्चा करतांना या पिकाचे उत्पादन कोणत्या साली बदलले (कमी किंवा जास्त लागवड/ उत्पादन) झाले ते पाहावे. उदा. ज्वारीचे पिक हे पारंपारिक पिक आहे. त्याचे उत्पादन १९८० — ९० च्या दशकात बदलले. तर मूल्यसाखळीत १९७५ (म्हणजे बदलाच्या ५ वर्ष आधीची) माहिती घ्यावी.
 - अलीकडच्या काळातील पिक असल्यास — समय रेषेत चर्चा करतांना या पिकाची लागवड कधी सुरु झाली हे पाहावे. उदा. सोयाबीन हे नगदी पिक असून ते १९९०- २०००या दशकात त्याची लागवड सुरु झाली. तर सुरुवातीच्या वर्षातील (१९९०-९३) त्याच्या लागवडीच्या पद्धती, उत्पादन व

खर्च हे मूल्य साखळीत टिपून घ्यावा.

- प्रपत्रात प्रश्नाचे उत्तर नमूद करतांना कारण या रकान्यात टप्प्याचे किंवा शेतकर्त्याने केलेल्या कृतीचे कारण नमूद करावे. त्या कृती करिता आलेला एकूण खर्च कार्डच्या मागच्या बाजूस नमूद करावा व तो खर्च अंतिम झाल्यावर प्रपत्रात दिलेल्या तक्त्यात टाकावा.
- उपरोक्त पद्धतीचा अवलंब करून प्रपत्र व मूल्य साखळी तयार झाल्यावर तिचे वाचन करण्यास सांगावे
- प्रत्येक टप्प्यावर सविस्तर चर्चा करून कोणत्या टप्प्यावर खर्च कमी करता आला असता हे विचारावे
- खर्च कमी करण्याच्या किंवा उत्पादन व उत्पन्न वाढीच्या कोणत्या पद्धती आहेत
- गावातील संसाधनांचा शेतीच्या विकासात कसा वापर करता येईल. प्रशिक्षकाने या चर्चेत समूहातून शेतीच्या विकासाच्या राज्यातील यशोगाथांची मांडणी करावी.
- यातील आपल्या गावात काय करता येईल असे विचारून बियाणे, शेती पद्धतीवर चर्चा करावी व सिंचनाच्या पद्धतीवर चर्चा करावी
- यातील कोणते बियाणे हवामानाच्या बदलांना सहन करू शकते व होणारे नुकसान टाळता येईल

सोयाबीन

- पूर्वीची व सद्यस्थितीतील त्याच पिकाची मूल्य साखळी काढून झाल्यावर अपेक्षित मूल्य साखळीवर चर्चा करावी. अपेक्षित मूल्य साखळी हे पूर्वीच्या व सद्यस्थितीतील पद्धती व उपचारांचे योग्य समायोजन असेल. ज्या पद्धती अधिक उपयुक्त, शाश्वत तसेच योग्य उत्पादन व उत्पन्न देणाऱ्या असतील त्याचा योग्य मेळ घालून संभाव्य मूल्य साखळी प्रस्तावित करावी.

- तिन्ही प्रकारच्या मूल्य साखळी तयार झाल्यावर त्या पिकाचे एकूण सारांश प्रपत्रात मांडावे व त्याचे वाचन करून दाखवावे.

समयरेषा (शेती) : रात्री ०८.०० – ०९.०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या समय रेषा (हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधने) या सत्राच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

परिस्थिती विश्लेषण : रात्री ०९.०० – १०.०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या समय रेषा तक्ता गाव इतिहास (नैसर्गिक संसाधने) या सत्राच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

दिवस ३ च्या नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रात्यक्षिके:	
■ प्रत्याक्षिकाचे विषय, ठिकाण व मार्गदर्शक निश्चित करावे.	☐
शिवार फेरी:	
■ ठरलेल्या/अप्राप्त शासकीय माहितीचा पाठपुरावा करावा.	☐
■ सर्व संबंधित शासकीय कर्मचारी यांना शिवारफेरीचे नियोजन कळवावे.	☐
■ नकाशा, शिवार फेरी प्रपत्र व विहीर पाहणी प्रपत्र यांची पाहणी यांचा आढावा घेऊन पुढील नियोजन करावे.	☐
■ संबंधित शेतकरी उपस्थित राहतील याची दक्षता घ्यावी.	☐
संसाधन नकाशा:	
■ दिवस २ ला काढलेला नकाशा	☐
■ संसाधन नकाशा अहवाल	☐
■ खातेदारांची सूची	☐
मूल्य साखळी (शेती):	
■ दिवस २ ला काढलेली मूल्य साखळी	☐
■ मूल्य साखळीतील टप्पे लिहायला कोरे कार्ड (१५-२०)	☐
शेतकरी लक्ष्य गटचर्चा आणि त्रतुचक्र विश्लेषण:	
■ शेतकरी लक्ष्य गट चर्चा प्रपत्र	☐
■ लहान, मोठे शेतकरी व महिला शेतकरी यांच्याबरोबर स्वतंत्र चर्चेकरिता ठिकाण	☐
■ दोन स्वतंत्र गटचर्चांची जबाबदारी प्रशिक्षकांमध्ये वाटून घेणे	☐
■ त्रतुचक्र (शेती) “दिवस २” ला टिपून घेतलेली माहिती व प्रपत्र	☐

पाण्याचे अंदाजपत्रक:

- स्ट्रोच्या खेळाकरिता आवश्यक साहित्य –टब, बाटली, स्ट्रॉ, झारी आणि लेबल.
- “निसर्गाचे जाळे” याकरिता दोरी व घटकांचे लेबल
- समस्येचे मूळ करिता कोरे कार्ड (१५-२०)

दिवस ३**आज काय साधायचे आहे ?**

- आजच्या दिवसात उरलेल्या क्षेत्राची शिवार फेरी पूर्ण होईल
- शिवार फेरी व शेतकऱ्यांबरोबरील चर्चेनुसार गावाचा एकात्मिक संसाधन नकाशा पूर्ण होईल

वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०८.०० ते ०९.००	प्रात्यक्षिके	
०९.०० ते ०१.००	शिवार फेरी	शिवार फेरी, विहिर पाहणी प्रपत्र शासकीय माहिती प्रपत्र – ग्रामसेवक, तलाठी, कधी सहाय्यक, वनरक्षक, पशुसंवर्धन पर्यवेक्षक
०१.०० ते ०२.००		
०२.०० ते ०४.००	संसाधन नकाशा	संसाधन नकाशा सूची व संसाधन नकाशा अहवाल
०४.०० ते ०५.००	मूल्य साखळी (शेती)	मूल्यसाखळी (शेती)
०५.०० ते ०७.००	शेतकरी लक्ष्य गट चर्चा व ऋतुचक्र विश्लेषण	शेतकरी लक्ष्य गट चर्चा प्रपत्र व ऋतुचक्र विश्लेषण
०७.०० ते ०८.००		
०८.०० ते १०.००	गाव बैठक – पाण्याचे अंदाज पत्रक	गाव पाणी अंदाजपत्रक

- आज हे**
- शिवाराची संपूर्ण माहिती होईल
- तयार**
- गावाचा संपूर्ण संसाधन नकाशा तयार होईल
- होईल**
- गावाचे पाण्याचे अंदाज पत्रक तयार होईल

प्रात्यक्षिकांकरिता मार्गदर्शक सूचना : सकाळी ०८.०० — १.०० (१ तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या प्रात्यक्षिकांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

शिवार फेरी : सकाळी ०९.०० ते ०१.०० (चार तास)

दिवस २ येथे नमूद केलेल्या शिवार फेरी या उपक्रमाकरिता दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे उर्वरित शिवाराची शिवार फेरी पूर्ण करावी.

संसाधन नकाशा : दुपारी ०२.०० ते ०४.०० (दोन तास)

दिवस २ येथे नमूद केलेल्या संसाधन नकाशाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार उर्वरित शिवाराचा संसाधन नकाशा पूर्ण करावा.

मूल्य साखळी (शेती) : सायंकाळी ०४.०० ते ०५.०० (एक तास)

दिवस २ येथे नमूद केलेल्या मूल्य साखळी याकरिता दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार उर्वरित पिकांची मूल्य साखळी पूर्ण करावी. या उपक्रमाकरिता 'मूल्य साखळी (शेती)' या प्रपत्राचा वापर करावा. यामध्ये प्रामुख्याने खरीप पिकांची मूल्य साखळी पूर्ण करावी.

शेतकरी लक्ष्य गट चर्चा व ऋतुचक्र विश्लेषण : सायंकाळी ०५.०० ते ०७.०० (दोन तास)

उद्दिष्ट :

- शेतकऱ्यां बरोबर शेतीच्या सद्यस्थितीवर चर्चा करणे
- हवामान बदल समजून घेणे व हवामान अनुकूल शेती बाबत चर्चा करणे.

पूर्व

- शिवारफेरी दरम्यान मोठे व लहान शेतकरी यांचा गट करणे.

तयारी: ■ वेळ, ठिकाण निश्चिती करणे.

आवश्यक साहित्य: ■ बोर्ड, स्केच पेन तयार करण्यात आलेली प्रश्नावली व प्रपत्रे व पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था करणे.

लक्ष्य गटचर्चेसाठी सर्वसाधारण सूचना:

प्रक्रिया:

- संसाधन नकाशाच्या सहाय्याने लहान व मोठे शेतकरी आणि महिला शेतकरी अशा दोन वेगळ्या यादया करता येतील.
- दोन्ही गटांच्या लक्ष्य गटचर्चेचे ठिकाण वेळ त्यांच्या सोयीनुसार चर्चा करून निश्चित करावी व स्वातंत्र्य लक्ष्य गटचर्चा घ्याव्यात.
- लक्ष्यगट चर्चासाठी जमलेल्या शेतक-यांचे स्वागत करून त्यांना लक्ष्यगट चर्चेचा उद्देश समजून सांगावा.
- प्रशिक्षकाने लक्ष्यगट चर्चेतून माहिती नोंदवण्याची जबाबदारी निश्चित करावी.
- जास्तीत जास्त चर्चा होईल यासाठी प्रयत्न करावे.
- सर्व मुद्दे येतील याची काळजी घ्यावी
- सर्व शेतक-यांना सहभागी करून घ्यावे.
- काही प्रश्न नव्याने समाविष्ट करावे लागल्यास ते करावेत (ते विषयाला धरून असतील याची काळजी प्रशिक्षकाने घ्यावी.)
- प्रश्न विचारात असतांना सर्वांना समजले असल्याची खात्री करावी नसल्यास प्रश्न समजून सांगावा.
- प्रश्नाचे अचुक पर्याय येणारी उत्तरे येतात अशी उत्तरे मुदयांच्या स्वरूपात नमूद करावीत. व उत्तरे मुदयांच्या स्वरूपात नमूद करावीतव उत्तरे किती शेतक-यांनी दिली त्यांची संख्या नमूद करून उत्तरे नमूद करावीत. उत्तरे नोंदवण्यासाठी लक्ष्य गटचर्चा प्रपत्राचा वापर करावा.

सहभागी: १) शेतकरी लक्ष्य गट चर्चा

■ लहान, मोठे, उत्पादक कंपनीचे प्रतिनिधी, कृषी सहाय्यक, तलाठी व ग्रामसेवक

प्रक्रिया:

■ लहान व मोठ्या शेतक-यांना एकत्रीत प्रश्न विचारावेत. परंतु ज्या बाबतीत लहान व मोठ्या शेतक-यांच्या पध्दती भिन्न असतील तिथे प्रपत्रात तशी नोंद घ्यावी.

सहभागी: २) महिला लक्ष्यगट चर्चेसाठी विशेष सूचना:

■ महिला शेतकरी, बचत गटाचे प्रतिनिधी, कृषी सहाय्यक, तलाठी व ग्रामसेवक.

प्रक्रिया:

■ ठिकाण निवडतांना सोयीचे निवडावे (मंदिर निवडू नये)

■ महिलांशी चर्चा करतांना महिला प्रशिक्षक असावा.

■ महिलांचे प्रश्न हे वेगळे असतात यांची संवेदनशिलता ठेवून (राखून) प्रश्नांची मांडणी

करावी कोणत्याही पुर्वागृहीत दृष्टीकोनातून महीलांशी चर्चा करू नये किंवा त्यांची उत्तरे गृहीत धरू नये

- सर्वांना प्रश्न विचारावेत. महिलांना बोलते करण्यासाठी स्थानिक बोलीभाषा व स्थानिक रोजच्या जीवनातील उदाहरणे देऊन चर्चा करावी.
- प्रत्येक महिलेचा सहभाग घेतला जाईल. याची काळजी घ्यावी.
- शेतीशी निगडीत गीत असतील तर त्यांचा अंतर्भाव करावा.

ऋतुचक्र व हवामान बदलाला अनुकूल शेती पध्दती

प्रक्रिया:

- शेतकऱ्यांबरोबर लक्ष्य गट चर्चा झाल्यावर सर्व शेतकऱ्यांना एकत्रित बोलावून बसवावे. वर्ष भरतील शेतीचे ऋतुचक्र “दिवस १ ला” तयार झाले आहे. ते भरलेले प्रपत्र समोर ठेवावे, व त्याचे वाचन करून उजळणी करावी.
- त्यानंतर शेतीच्या पध्दतीच्या खाली विविध ऋतुत येणारे हवामान बदल याची नोंद घ्यावी. उदा — अवकाळी पाऊस, अतिवृष्टी, उष्णतेची लाट, थंडीची लाट इत्यादी या नोंदी गेल्या ३ — ५ वर्षातील झालेल्या हवामान बदलाच्या अनुभवाच्या आधारे लिहाव्यात.
- त्यानंतर या हवामान बदलांना सामोरे जाण्यासाठी व त्यातील होणारे शेतीचे नुकसान कमी करण्यासाठी आज शेतकरी कोणत्या पध्दती अवलंबतात याची नोंद घ्यावी. त्यामध्ये वेगळ्या पिकांकरिता वेगळ्या पध्दती असू शकतात. त्या सगळ्या पिक निहाय टिपाव्यात.
- संपूर्ण वर्षातील सर्व प्रकारच्या शेतीशी निगडीत उपक्रमांशी निगडीत पध्दतीची नोंद झाल्यावर ऋतुचक्राचे वाचन करावे.
- हे वाचन झाल्यावर यातील कोणत्या पध्दती अधिक उपयोगाच्या आहेत अथवा ज्या हवामान बदलाला सामोरे जाणे कठीण जाते याची विशेष करून नोंद प्रस्तावांच्या तक्त्यात करावी.

फल-

निष्पत्ती:

- शेतकरी वापरात असलेल्या पध्दती पारंपारिक ज्ञान, पिक पध्दती, सरासरी उत्पन्न व उत्पादकता, आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्याचे प्रमाण व येणाऱ्या अडचणी यांचे संकलन होईल

गाव बैठक : पाण्याचे अंदाज पत्रक : रात्री ०८.०० — १०.०० (दोन तास)

उद्दिष्ट :

- ग्राम संसाधन गट सदस्यांना त्यांच्या गावचे पाण्याच्या आरोग्याचे निदान करण्या करिता प्रवृत्त करणे.
- हवामानातील बदलाने गावच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीवर झालेल्या परिणामाची जाणीव होणे.

- गावातील पाण्याचे अंदाज पत्रक तयार करणे.
- पूर्व तयारी:**
 - गावातील मागील वर्षी झालेल्या पावसाचे प्रमाणाची माहिती, गावातील जमीनीचे वर्गीकरण व क्षेत्रफळ माहिती, लोकसंख्या, पशुधन, टँकरची संख्या कुंटूबसंख्या इत्यादी माहिती संकलित करावी.
- आवश्यक साहित्य:**
 - पांढऱ्या कार्ड पेपरवर छापलेला पाणी आरोग्य तक्ता, चार्ट पेपर, हिरवा, चॉकलेटी, लाल स्केच पेन, बोर्ड, खडू, दोरी, चिमटे
- सहभागी :**
 - ग्राम संसाधन गट
- प्रक्रिया:**
 - ग्राम संसाधन गट व शेतकरी सदस्यांना व ग्रामस्थांना बसण्याची सूचना करा व त्यांना आपण एक खेळ खेळणार आहोत असे सांगा.

स्ट्रॉचा खेळ - सर्वात जास्त पाणी कोण ओढतो?

उद्दिष्ट: भूगर्भातील अनियंत्रित पाण्याचा उपसा केल्याने भविष्यात भयंकर पाणी संकट निर्माण होणार आहे, हे सहभागींच्या लक्षात आणून देणे.

आवश्यक साहित्य- पाण्याचे बेसिन बारीक प्लास्टिक पाईपचे २ फुटाचे तुकडे, ४ प्लास्टिकच्या २ लिटरच्या रिकाम्या बाटल्या, १ मग, पाण्याचे बेसिन ठेवायला १ टेबल, वडील, मुलगा आणि नातवासाठी बिल्ले इ.

काय करावे आणि लक्षात ठेवण्याचे मुद्दे

- सहभागीना खेळाचे नियम सांगा, त्यांना आपआपल्या टीम सोबत रहायला सांगा.
- त्यांना सांगा प्रत्येक टीम म्हणजे एक कुटुंब आहे असं समजा आणि कोण आजोबा, कोण वडील आणि कोण मुलगा असेल ते ठरवा.
- प्रत्येकाला भूमिकेप्रमाणे बिल्ला द्या. प्रत्येक टीम मधून स्पर्धेत भाग घ्यायला प्रथम आजोबा येतील, चार स्पर्धक असावे. बाकीचे आपल्या कुटुंबाला प्रोत्साहन देतील.

प्रक्रिया

१. बेसिन पाण्याने भरा.
२. आजोबांना बेसिन भोवती उभे राहयला सांगा. त्यांना सांगा की प्लास्टिक पाईप दिले जातील, त्यांचा वापर करुन आपल्या कुटुंबासाठी बेसिनमधून पाणी ओढून काढायचे आहे. प्लास्टिक पाईपने पाणी ओढून घेवून २- लिटरच्या बाटलीत भरुन ठेवायचे आहे. बाटली पूर्ण भरल्यानंतर, की बादलीत रिकामी केली जाईल. जास्तीजास्त पाणी ओढून काढणारी टीम विजयी ठरेल.
३. शक्य तितके पाईप उचलायला सांगा. टेबलवर १५ प्लास्टिकचे पाईप ठेवा.
४. कुटुंबाना त्यांच्या सदस्याला प्रोत्साहन द्यायला सांगा.

५. खेळाला सुरुवात करा.
६. थोड्या वेळाने झारीतून बेसिन मध्ये पाणी भरा.
७. बेसिन मध्ये थोडेच पाणी शिल्लक राहिल्यावर, वडीलांना पाणी ओढायला सांगा. त्यांना वेगळे प्लास्टिक पाईप द्या.
८. बेसिन मध्ये अगदी थोडे पाणी शिल्लक राहिल्यावर, मुलांना पाणी ओढायला बोलवा.
९. ते तिथे पोहचल्यावर, बेसिनमध्ये पाणी भरे पर्यंत त्यांना थांबवायला सांगा. मग त्यांना सांगा की पाणी उरले नाही करण त्यांच्या आजोबा आणि वडिलांनी ते संपवले आहे.

आपण काय बघितले.

चर्चा आणि विचार करण्यासाठी काही प्रश्न मांडा:

- हा निव्वळ एक खेळ आहे का तुमच्या गावात जे घडत आहे त्याचे दर्शन आहे? प्लास्टिक पाईप कशाचे प्रतिक आहेत? सगळ्यांनी सारखेच पाईप घेतले का?
- त्यांच्या गावातील जमिनीतील पाण्याच्या परिस्थितीचे वर्णन करायला सांगा. किती बोरवेल आहेत ? ५ वर्षापूर्वी त्या किती खोल होत्या, आणि आज त्या किती खोल आहेत? या विहिरी खणण्यासाठी शेतकरी जे कर्ज घेतात, विहिरीला पाणी न लागल्यास त्या कर्जाचे काय होते?
- जमिनीतून पाणी काढण्यावर काही मर्यादा आहे का?
- जमिनीतील पाणी मर्यादित आहे का अमर्याद?
- आपण आपल्या पुढच्या पिढीसाठी काय मागे ठेवणार आहोत?
- पिण्याचे सर्व पाणी संपून गेल्यावर काय होईल? टँकरसाठी पाणी कुठून येणार?
- ज्या शेतकऱ्यांने बोरवेल खणण्यासाठी वेळ आणि पैसा खर्ची घातले आहे त्यांचं काय?
- तुम्हाला काय वाटत, जमिनीखालच्या पाण्यावर कोणाचा सर्वाधिक हक्क आहे ? संपूर्ण गाव का एकटा शेतकरी?
- पाणी पुन्हा जमिनीत साठवण्यासाठी आपण काय करत आहोत?
त्यांना सांगा, हे असेच चालू राहिले तर भविष्यात पाण्यावरून युद्ध होतील.
त्यांच्या लक्षात आणून द्या की जमीन हि पाण्याची बँक आहे आणि ज्याच्याकडे बोरवेल आहे ते म्हणजे ए टीएम कार्ड आहे. प्रत्येक जण एटीएम वापरून बँकेतून पाणी काढतात, कमी अधिक प्रमाणात, लवकरच जास्तीत जास्त काढून घेण्याची शर्यत सुरु होते. आपण बँकेतून फक्त पैसे (रक्कम) काढून घेतले तर काय होईल? लवकरच काढून घेण्यासाठी बँकेत काहीच पैसे (रक्कम) उरणार नाही. आपण त्याच दिशेने जात आहोत.
- काही सध्या गणिताद्वारे आपण आपल्या गावाच्या आरोग्याची सत्य परिस्थिती जाणून

घेऊयात. उदारणार्थ; अत्यंत आजारी गावाच्या पर्जन्यवृष्टीची हानी आणि ते किती महिने टँकरच्या पाण्यावर अवलंबून होते.

- असे मानून चालूयात कि आपल्या गावात सरासरी ४०० मिली मीटर पाऊस पडला आणि तीन महिने गावाला पाण्याच्या टँकरवर अवलंबून राहावे लागते
- जेव्हा गाव टँकरवर अवलंबून असते तेव्हा जनजीवनावर काय परिणाम होतो याबाबत खालील मुद्द्यांच्या आधारे चर्चेला सुरवात करूयात
 - पिण्याच्या पाण्याची टंचाई असली तर त्याचा महिलांच्या जीवनावर कसा परिणाम होतो ?
 - शाळकरी मुलींच्या शिक्षणाचे काय होते ?
 - सण व लग्न कार्याचे काय होते ?
 - पाणी टंचाई चा शेतीवर काय परिणाम होतो ?
 - टँकरचे पाणी सहज रित्या मिळते का ? त्यासाठी किती झगडावे लागते
 - गावकऱ्यांना टँकरची मागणी करण्यासाठी काय काय करावे लागते
 - गावात टँकर आला कि काय होते (अशा वेळेस काय दृश्य असते)
 - टँकर येतो त्याच वेळी अंत्य यात्रा किंवा लग्न सुरु असल्यास काय होते (प्रशिक्षकाने आलेली सर्व उत्तरे फक्त समजून घ्यावीत)
- गेल्या वर्षात या गावात किती टँकर आले ते मोजा. समजा दरदिवशी दोन टँकर येत होते तर तीन महिन्यात किती टँकर आले (येणारे उत्तर लिहावे)
- ९० दिवस X २ टँकर = १८० टँकर
- गेल्यावर्षी गावात सरासरी ४०० मी.मी पाऊस झाला होता. १ मिलीमीटर म्हणजे काय? त्यांना माहित आहे का? ४०० मिलीमीटर म्हणजे काय ? हे माहिती आहे का?
- गट सदस्यांना पर्जन्य मापक दाखवा. पर्जन्यमापकावर १ मिलीमीटर पाऊस म्हणजे किती हे दाखवा. पाऊस पडतो तेव्हा पर्जन्यमापकात १ मिलीमीटर पाणी भरले तर आपण म्हणतो कि १ मिलीमीटर पाऊस पडला.
- जर संपूर्ण गाव पर्जन्यमापक म्हणून गृहीत धरले तर संपूर्ण शिवारात साठलेले पाणी १ मिलीमीटर उंची इतके असेल तर १ मिलीमीटर म्हणजे किती हे मीटर पट्टीच्या सहाय्याने समजून घेऊयात. मीटर पट्टीवर ४०० मिलीमीटर कुठे आहे हि खूण करावी. म्हणजेच शिवार ४०० मिलीमीटर चा पाऊस पडला.
- आपले शिवार म्हणजे एक हौद आहे असे समजल्यास शेतात पडलेल्या ४०० मिलीमीटर पाऊसाचे पाणी ते किती टँकर पाणी भरेल (१ हेक्टर जमिनीवर पडणारे १ मिलीमीटर पाणी म्हणजे १ टँकर म्हणजे १०००० लिटर पाणी)
- आपआपले फोन काढून आता आपण गणित करूयात
- १००० हेक्टर जमिनीवर पाऊस पडल्यास किती टँकर भरले (उत्तर-४०० लाख)
- ४०० लाख टँकर पाणी हे पर्जन्य देवतेने दिले आणि सरकार काढून तीन महिन्यासाठी

१८० टँकर पाणी मिळाले तरी आपण दोष निसर्गाला देत असतो.

- पाऊसाचे जे पाणी आपल्या शिवारात पडते त्याचे काय होते/ (उत्तरे- बाष्पीभवन, जमिनीत मुरते, वाहून जाते)
- तज्ञ सांगतात की सुमारे एकूण पाण्यापैकी ३५ % पाणी वाहून जाते आपल्या गावावर पडलेला पाऊस हा ४ लाख टँकर भरले होते त्यातील ३५ % वाहून गेल्यास किती पाणी वाहून गेले. (४ लाख x ३५% / १०० = १ लाख ४० हजार टँकर) इतके पाणी आपल्या गावातून वाहून गेले
- जे आपले गाव १८० टँकरसाठी विविध कार्यालयांच्या फेऱ्या करते त्याच वेळी आपल्या गावातून १ लाख ४० हजार टँकर पाणी वाहून जाते.
- आता पाहूयात इतक्या पाण्याची किंमत किती ? जर एका टँकरची किंमत २००० रुपये असेल तर १ लाख ४० हजार x २००० = २८ करोड इतक्या किंमतीचे पाणी आपल्या डोळ्यादेखत आपल्या काढून वाहून जाते
- ही चर्चा झाल्यावर पुढील मुद्द्यांवर चर्चा करावी
- गावातील हे पाणी वाचवायचे असल्यास काय करावे लागेल ?
- प्रशिक्षकाने उत्तरे फळ्यावर लिहावेत
- कोण करेल हे विचारावं जो पर्यंत मी करेल हे उत्तर येत नाही तो पर्यंत कोण करेल हे विचारात रहावे.
- योग्य उत्तर मिळताच मग म्हणावे की जर पाणी वाचवायचे असेल तर आधी किती पाणी पडते आणि किती वाचवता येऊ शकते याचे गणित पक्के हवे.
- आता आपण सगळे ते गणित एकत्र मिळून सोडवूयात.
- पाण्याचे अंदाजपत्रक – हे प्रपत्र वापरून फळ्यावर एक एक करून सगळे पाण्याचे मोजमाप मांडावे. प्रत्येक ठिकाणी लोकांना गणित करण्यात सहभागी करून घ्यावे.
- एकूण पाण्याची गरज किती आणि किती पाणी वाचविता येऊ शकते हे कळल्यावर हे पाणी कसे वाचवायचे हे विचारावे.
- याची विविध उत्तरे येतील. त्यातील पाणलोट क्षेत्र उपचारांची संख्या व प्रकार मोजून त्या प्रपत्रात दिलेल्या सूत्रांनुसार किती पाणी वाचविता येऊ शकते हे मोजावे.
- पाणी अडवून जिरविण्याकरिताचे हे नियोजन लिहून घ्यावे. याचा अंतर्भाव शेवटच्या दिवशी 'एकात्मिक आराखड्यात' करण्यात यावा.

समस्येचे मुळ

प्रक्रिया:

- आपण "दिवस ०" ला पाहिलेल्या निसर्गाच्या जाळ्यात पुन्हा जाणार आहोत
- निसर्गाचे जाळे थोडक्यात घ्यावे आणि ज्यामध्ये ६-१० घटक असतील
- त्यामध्ये पाण्याचा घटक कमी करावा
- निसर्गाचे जाळे सईल होते. याचा परिणाम सगळ्या घटकांवर पडतो

- हे झाल्यावर त्याबाबत गावकऱ्यांशी चर्चा करावी, की पाणी कमी झाल्यामुळे इतक्या घटकांवर परिणाम होतो म्हणून पाण्याची पातळी राखणे संवर्धन करणे गरजेचे आहे. पण त्याकरिता सर्वप्रथम पाणी कमी होण्याची कारणे शोधावी लागतील.
- पाणी कमी होण्याची कारणे आपण सर्व मिळून शोधूयात
- उपस्थितांपैकी १०-१५ व्यक्तींना चार्ट पेपरचे कार्ड द्यावे. याकार्डावर प्रत्येकाने पाणी कमी होण्याची कारणे द्यावी. ५ मिनीटानंतर ती कार्ड प्रशिक्षकाने गोळा करावी.
- कार्ड गोळा करून त्यातील एकसारखे उत्तर / कारणे असलेले कार्ड एकत्र करावे व त्यातील एकच कार्ड ठेवावे.
- मग पाणी कमी होण्याची समस्या वर ठेऊन त्याची कारणे पुढील प्रमाणे एकाखाली एक मांडावी व त्यावर चर्चा करावी.
- कोणत्या कारणांवर काम करणे अधिक उपयोगाचे आहे व त्याकरिता काय काम करता येईल यावर चर्चा करावी.
- या चर्चेच्या आधारे पाणी अंदाजपत्रकासोबत असलेल्या प्रस्तावांच्या तक्त्यात प्रस्ताव नमुद करावेत.

फल-

निष्पत्ती:

- सूक्ष्मनियोजन प्रक्रीये अंतर्गत समोर आलेल्या समस्या व उपाययोजना कृती आणि विकास आराखड्याच्या माध्यमातून सोडवल्या जातील.
- ग्राम विकासाच्या प्रक्रियेत लोकसहभाग वाढेल .

दिवस ४ च्या नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रात्यक्षिके:	
<ul style="list-style-type: none"> ■ प्रत्याक्षिकाचे विषय, ठिकाण व मार्गदर्शक निश्चित करावे. 	☐
नैसर्गिक संसाधनांचा आराखडा:	
<ul style="list-style-type: none"> ■ समय रेषा, शिवार फेरी, संसाधन नकाशा इत्यादी भरलेली प्रपत्रे व विविध तंत्रांतील प्रस्तावांची सूची 	☐
<ul style="list-style-type: none"> ■ एकात्मिक आराखडा (नैसर्गिक संसाधने) या प्रपत्राची प्रत 	☐
<ul style="list-style-type: none"> ■ आराखडा तयार करण्याचे ठिकाण निश्चित करणे. 	☐
<ul style="list-style-type: none"> ■ ग्रामसंसाधन गट व इतर ग्राम पंचायत सदस्यांना माहिती देणे. 	☐
मूल्य साखळी (शेती):	
<ul style="list-style-type: none"> ■ उर्वरित पिकांची मूल्य साखळी करण्याकरिता कोरे कार्ड व प्रपत्र 	☐
शेतीचा आराखडा:	
<ul style="list-style-type: none"> ■ शेतीशी निगडीत सर्व भरलेली प्रपत्र व विविध तंत्रांतील प्रस्तावांची सूची 	☐
<ul style="list-style-type: none"> ■ ठिकाण निश्चित करणे 	☐
<ul style="list-style-type: none"> ■ एकात्मिक आराखडा (शेती) प्रपत्राची प्रत 	☐

शेतीसंलग्न व्यवसाय व पशुधनाशी निगडीत तंत्र:

- परिस्थिती विश्लेषण व त्रतुचक्र विश्लेषण समयरेषाकरिता फळा व खडू / जमिनीवर योग्य ती सोय.
- मूल्य साखळी विश्लेषणातील टप्प्यांकरता कोरे कार्ड
- मूल्य साखळी (पशुधन) प्रपत्र

शेतीसंलग्न व्यवसायांचा आराखडा:

- शेती संलग्न व्यवसायांशी निगडीत सर्व माहिती भरलेली प्रपत्र एकात्मिक आराखडा (शेतीसंलग्न व्यवसाय) प्रपत्र.

आज काय साधायचे आहे ?

- विविध तंत्रांमधून गोळा केलेल्या माहितीच्या आधारे शेतीचा आराखडा करण्यात येईल.
- शेती संलग्न व्यवसायांशी निगडित विविध तंत्र वापरून माहिती संकलीत करण्यात येईल.
- विविध माहितीच्या आधारे शेती संलग्न व्यवसायांचा आराखडा तयार करण्यात येईल.

वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०८.०० ते ०९.००	प्रात्यक्षिके	
०९.०० ते १०.००	नैसर्गिक संसाधनांचा आराखडा	एकात्मिक आराखडा (नैसर्गिक संसाधने)
१०.०० ते ११.००	मूल्य साखळी	मूल्य साखळी (शेती)
११.०० ते ०१.००	शेतीचा आराखडा	एकात्मिक आराखडा (शेती)
०१.०० ते ०२.००		
०२.०० ते ०६.००	शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधनाशी निगडित तंत्र : - समय रेषा विश्लेषण - परिस्थिती विश्लेषण - ऋतुचक्र विश्लेषण - मूल्य साखळी विश्लेषण	समय रेषा (पशुधन) परिस्थिती विश्लेषण ऋतुचक्र (पशुधन) मूल्य साखळी (पशुधन)
०७.०० ते ०८.००		
०८.०० ते १०.००	गाव बैठक - शेती संलग्न व्यवसायांचा आराखडा	एकात्मिक आराखडा (शेती संलग्न व्यवसाय)

- आज हे
- नैसर्गिक संसाधनांचा आराखडा
- तयार
- गावाचा शेतीचा आराखडा
- होईल
- शेती संलग्न व्यवसायांचा आराखडा

प्रात्यक्षिकांकरिता मार्गदर्शक सूचना : सकाळी ०८.०० – ०९.०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या प्रात्यक्षिकांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

नासर्गिक संसाधनाचा आराखडा : सकाळी ०९.०० – १०.०० (एक तास)

- उद्दिष्ट :**
- गावातील विविध नैसर्गिक संसाधने यांचे संरक्षण व संवर्धनाकरिता आराखडा तयार करणे.
 - नैसर्गिक संसाधनांवर हवामान बदलाचा होणारा परिणाम समजावून घेणे व त्यानुसार पुढील ६ वर्षांकरिता नियोजन करणे.
- पूर्व तयारी:**
- समयरेषा (हवामान व नैसर्गिक संसाधने), संसाधन नकाशा व त्याचा अहवाल, शिवार फेरी निरीक्षण प्रपत्र, पाण्याचे अंदाजपत्रक, शासकीय माहिती – वन रक्षक, ग्रामसेवक, तलाठी यांच्याकडून प्राप्त झालेली गावाची शासकीय माहिती व सर्व भरलेले प्रपत्र सोबत ठेवावेत.
- सहभागी:**
- ग्राम संसाधन गट, शेतकरी, वन उपजावर अवलंबून असलेली कुटुंबे इत्यादी
- प्रक्रिया:**
- गावातील विविध नैसर्गिक संसाधने यांची पाहणी तंत्रांतून आपण केली – समय रेषा, शिवार फेरी, संसाधन नकाशा आणि पाण्याचे अंदाजपत्रक.
 - गावातील जल, जमीन, जनावरे, जनता यांचे एकमेकांशी कसे नाते आहे हे आपण “दिवस ०” ला पाहिले. या सगळ्या घटकांचा शेतीशी खुप जवळचा संबंध आहे.
 - म्हणून आपण सर्व प्रथम या नैसर्गिक संसाधनांचे नियोजन करणार आहोत. हे नियोजन करण्यापुर्वी आपण आधी आपल्या गावातील या संपत्तीचा पुढील ६वर्षातील अंदाज बांधणार आहोत.
 - हवामानातील बदल हे आपल्या सगळ्यांना प्रभावीत करतात, तसे या घटकांवर देखील त्याचा परिणाम होतो. म्हणून गेल्या ५-१० वर्षातील बदल पाहता आपण पुढील ६ वर्षातील अंदाज बांधणार आहोत. या अंदाजाच्या आधारावर आपण मग नियोजन करणार आहोत.
 - प्रपत्रातील दृष्टीक्षेप तक्त्याचा आधार घेऊन फळा/ जमीनीवर पुढील ६ वर्षातील अंदाज बांधावा.
 - त्यानंतर विविध तंत्रांतून नैसर्गिक संसाधनांशी निगडीत प्रस्ताव संकलीत करावे व त्यांचे वाचन करून दाखवावे.
 - हे वाचन झाल्यावर त्या प्रस्तावांच्या सूचीला पुढील प्रश्न विचारावे.
 १. सूचीतील किती प्रस्ताव दृष्टीक्षेपातील परिस्थितीला समोर ठेवून करण्यात आले

- आहेत?
२. जे प्रस्ताव दृष्टीक्षेपाला अनुसरून नसतील ते किमान त्यातील उद्दिष्टांना बाधक ठरणार नाहीत याची खात्री करण्यात यावी.
 ३. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे महिला शेतकरी यांना लाभ होणार आहे?
 ४. इतर प्रस्तावांमध्ये महिला शेतकऱ्यांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
 ५. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे लहान/ अनु.जाती/ अनु.जमातीतील शेतकरी यांना लाभ होणार आहे?
 ६. इतर प्रस्तावांमध्ये या वंचित घटकांतील शेतकऱ्यांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
 ७. सूचीतील कोणत्या प्रस्तावामुळे गावातील नैसर्गिक संसाधने – माती, पाणी, झाडे, हवा, पशुधन व वने यावर येत्या काळात अतिरिक्त ताण येणार आहे?
 ८. अतिरिक्त ताण येणार असल्यास त्याकरिता काही प्रयोजन केले आहे का?
 ९. '६' केले असल्यास कोणते? त्याचा देखील प्रस्तावांच्या सूचीमध्ये अंतर्भाव करावा, अथवा प्रस्ताव योग्य पद्धतीने बदलून सुचीत नमूद करावा.
 १०. '६' केले नसल्यास त्याचा अंतर्भाव कसा करता येईल?
 ११. हवामान बदलास शेती अनुकूल करण्याकरिता किती प्रस्ताव करण्यात आले आहेत?
 १२. '९' करण्यात आले नसल्यास कोणत्या प्रस्तावांचा अंतर्भाव त्यात करण्यात यावा (उदा. मूल्य साखळी आणि लक्ष्यगट चर्चेत नमूद – हवामान बदलास अनुकूल पद्धती/ उपाय)
 १३. मांडलेल्या प्रस्तावांना कार्यान्वीत करण्यासाठी क्षमता बांधणीची आवश्यकता आहे का? असल्यास त्याचा स्वतंत्र प्रस्ताव मांडावा.
 - प्रश्नांच्या उत्तरांच्या आधारावर प्रस्तावांच्या सूचीत योग्य तो बदल करावा.
 - सूची अंतिम झाल्यावर नैसर्गिक संसाधन आराखडा या प्रपत्रात त्याची नोंद करावी. या प्रपत्रातील शेवटचे २ रकाने रिकामे ठेवावे – ग्रामसभा ठराव क्र. आणि ग्रामसभा प्राधान्यक्रम हे दोन रकाने "दिवस ६" ला भरण्यात यावे.

मूल्य साखळी (पशुधन) : सकाळी १०.०० ते ११.०० (एक तास)

दिवस २ येथे नमूद केलेल्या मूल्य साखळी (पशुधन) या सत्राची तंत्र घेण्याची पध्दती समान आहे त्यामुळे मूल्य साखळी (शेती) च्या मार्गदर्शक सूचनांच्या सहाय्याने सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

शेतीचा आराखडा : सकाळी ११.०० ते ०१.०० (दोन तास)

- उद्देश:**
- विविध तंत्रांमधून समोर आलेल्या समस्या व त्यावरील उपाययोजनांचे संकलन
 - गावातील सद्यस्थिती व पुढील ६ वर्षातील परिस्थितीचा विचार करून शेतीतील प्रस्तावांची सूची अंतिम करणे
- साहित्य:**
- शेतीचा आराखडा प्रपत्र चार्ट पेपर, खडू, व्हाईट बोर्ड मार्कर, स्कॅच पेन सर्व भरलेले व अंतिम झालेली प्रपत्र
- पूर्वतयारी:**
- लक्ष्यगट चर्चा, शिवार फेरी व संसाधन नकाशा, ऋतू चक्र, समय रेषा, परिस्थिती विश्लेषण व मूल्य साखळी या तंत्रांतून संकलित समस्या व संबंधित उपाय योजनांची सूची
 - प्रस्तावांची सूची लिहिण्याकरिता पुरेसे कोरे कागद/ चार्ट पेपर व स्केच पेन ठेवावे
 - शेतीचा अहवाल आणि नियोजन करण्यासाठी सर्वांच्या सोयीच्या ठिकाणाची निवड करावी
 - शासकीय कर्मचाऱ्यांनी दिलेली माहिती संकलीत करून ठेवावी.
- प्रक्रिया:**
- सर्व शेतकऱ्यांचे स्वागत करून त्यांना शेतीचा अहवाल आणि नियोजन याचा उद्देश समजून सांगावा
 - हवामानातील बदल हे आपल्या सगळ्यांना प्रभावीत करतात, तसे त्याचा शेतीवर देखील परिणाम होतो. म्हणून गेल्या ५-१० वर्षातील बदल पाहता आपण पुढील ६ वर्षातील अंदाज बांधणार आहोत. या अंदाजाच्या आधारावर आपण मग नियोजन करणार आहोत.
 - त्यानंतर विविध तंत्रांतून (ऋतुचक्र विश्लेषण, समय रेषा, परिस्थिती विश्लेषण, शिवार फेरी, संसाधन नकाशा, पाण्याचे अंदाज पत्रक व शासकीय माहिती) शेतीशी निगडित प्रस्ताव संकलीत करावे व त्यांचे वाचन करून दाखवावे.
 - हे वाचन झाल्यावर त्या प्रस्तावांच्या सूचीला पुढील प्रश्न विचारावे.
१. सूचीतील किती प्रस्ताव दृष्टीक्षेपातील परिस्थितीला समोर ठेवून करण्यात आले आहेत?
 २. जे प्रस्ताव दृष्टीक्षेपाला अनुसरून नसतील ते किमान त्यातील उद्दिष्टांना बाधक ठरणार नाहीत याची खात्री करण्यात यावी.
 ३. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे महिला शेतकरी यांना लाभ होणार आहे?
 ४. इतर प्रस्तावांमध्ये महिला शेतकऱ्यांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
 ५. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे लहान/ अनु.जाती/ अनु.जमातीतील शेतकरी यांना लाभ होणार आहे?
 ६. इतर प्रस्तावांमध्ये या वंचित घटकांतील शेतकऱ्यांना लाभ होईल याकरिता कोणता

बदल करता येईल?

७. सूचीतील कोणत्या प्रस्तावामुळे गावातील नैसर्गिक संसाधने — माती, पाणी, झाडे, हवा, पशुधन व वने यावर येत्या काळात अतिरिक्त ताण येणार आहे?
८. अतिरिक्त ताण येणार असल्यास त्याकरिता काही प्रयोजन केले आहे का?
९. '६' केले असल्यास कोणते? त्याचा देखील प्रस्तावांच्या सूचीमध्ये अंतर्भाव करावा, अथवा प्रस्ताव योग्य पद्धतीने बदलून सुचीत नमूद करावा.
१०. '६' केले नसल्यास त्याचा अंतर्भाव कसा करता येईल?
११. हवामान बदलास शेती अनुकूल करण्याकरिता किती प्रस्ताव करण्यात आले आहेत?
१२. '९' करण्यात आले नसल्यास कोणत्या प्रस्तावांचा अंतर्भाव त्यात करण्यात यावा (उदा. मूल्य साखळी आणि लक्ष्यगट चर्चेत नमूद — हवामान बदलास अनुकूल पद्धती/ उपाय)
१३. मांडलेल्या प्रस्तावांना कार्यान्वीत करण्यासाठी क्षमता बांधणीची आवश्यकता आहे का? असल्यास त्याचा स्वतंत्र प्रस्ताव मांडावा.

- प्रश्नांच्या उत्तरांच्या आधारावर प्रस्तावांच्या सूचीत योग्य तो बदल करावा.
- सूची अंतिम झाल्यावर नैसर्गिक संसाधन आराखडा या प्रपत्रात त्याची नोंद करावी. या प्रपत्रातील शेवटचे २ रकाने रिकामे ठेवावे — ग्रामसभा ठराव क्र. आणि ग्रामसभा प्राधान्यक्रम हे दोन रकाने "दिवस ६" ला भरण्यात यावे.

शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधन निगडीत तंत्र : दुपारी ०२.०० ते ०६.०० (चार तास)

- उद्देश:**
- विविध तंत्रांच्या सहाय्याने शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधन याची माहिती संकलीत करणे
 - शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधन यांच्याशी निगडीत समस्या संकलीत करून त्यावर योग्य त्या उपाय योजनांचा विचार करणे
- पूर्वतयारी:**
- समय रेषा (पशुधन), परिस्थिती विश्लेषण (पशुधन), ऋतूचक्र विश्लेषण (पशुधन) व मूल्य साखळी विश्लेषण (पशुधन) या तंत्रांसाठी आवश्यक साहित्य एकत्रित करावे
 - ज्या कुटुंबांकडे पशुधन आहे किंवा ते शेती संलग्न काही व्यवसाय करीत आहेत- मत्स्यपालन, गुरेराखणे, वनोपज गोळा करणे इ. अशा कुटुंबांतील सदस्य सदर बैठकीकरिता उपस्थित राहतील याची काळजी घ्यावी.
- प्रक्रिया:**
- दिवस १ येथे दिलेल्या समय रेषा याच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे 'पशुधनाशी'

निगडीत समय रेषा ही 'समय रेषा (पशुधन)' या स्वतंत्र प्रपत्राच्या आधारे घेण्यात यावी.

- दिवस १ येथे दिलेल्या परिस्थिती विश्लेषण याच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे 'पशुधनाशी' निगडीत परिस्थिती विश्लेषण हे 'परिस्थिती विश्लेषण (पशुधन)' या स्वतंत्र प्रपत्राच्या आधारे करण्यात यावे.
- दिवस २ येथे दिलेल्या ऋतुचक्र याच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे 'पशुधनाशी' निगडीत ऋतुचक्र हे 'ऋतुचक्र (पशुधन)' या स्वतंत्र प्रपत्राच्या आधारे घेण्यात यावे.
- दिवस २ येथे दिलेल्या मूल्य साखळी याच्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे 'पशुधनाशी' निगडीत मूल्य साखळी या स्वतंत्र प्रपत्राच्या आधारे मूल्य साखळी घेण्यात यावी.
- सर्व प्रपत्रांमध्ये योग्य ती माहिती भरून झाल्यावर उपस्थितांचे आभार मानावे व त्यांना या माहितीच्या आधारावर अहवाल व नियोजन करण्याकरिता सायंकाळी आमंत्रित करावे.

गाव बैठक : शेती संलग्न व्यवसायांचा आराखडा : सायंकाळी ०८.०० ते १०.०० (दोन तास)

उद्देश:

- विविध तंत्रांमधून समोर आलेल्या शेती संलग्न व्यवसाय व पशुधनाशी निगडीत समस्या व त्यावरील उपाययोजनांचे संकलन
- गावातील सद्यस्थिती व पुढील ६ वर्षातील परिस्थितीचा विचार करणे
- शेती संलग्न व्यवसायाच्या विकासाकरिता प्रस्तावांची सूची अंतिम करणे

पूर्वतयारी:

- शिवार फेरी व संसाधन नकाशा, ऋतू चक्र, समय रेषा, परिस्थिती विश्लेषण व मूल्य साखळी या तंत्रांतून संकलित समस्या व संबंधित उपाय योजनांची सूची
- प्रस्तावांची सूची लिहिण्याकरिता पुरेसे कोरे कागद/ चार्ट पेपर व स्केच पेन ठेवावे
- शेती संलग्न व्यवसायांचा अहवाल आणि नियोजन करण्यासाठी सर्वांच्या सोयीच्या

ठिकाणाची निवड करावी

प्रक्रिया:

- सर्वांचे स्वागत करून त्यांना शेती संलग्न व्यवसायाचा अहवाल आणि नियोजन याचा उद्देश समजून सांगावा
- हवामानातील बदल हे आपल्या सगळ्यांना प्रभावीत करतात, तसे त्याचा शेतीवर देखील परिणाम होतो. म्हणून गेल्या ५-१० वर्षातील बदल पाहता आपण पुढील ६ वर्षातील अंदाज बांधणार आहोत. या अंदाजाच्या आधारावर आपण मग नियोजन करणार आहोत.
- त्यानंतर विविध तंत्रांतून (ऋतुचक्र विश्लेषण, समय रेषा, परिस्थिती विश्लेषण, शिवार फेरी, संसाधन नकाशा, पाण्याचे अंदाज पत्रक व शासकीय माहिती) शेती संलग्न व्यवसायाशी निगडीत प्रस्ताव संकलीत करावे व त्यांचे वाचन करून दाखवावे.
सूची पूर्ण झाल्यावर सूचीतील सर्व प्रस्तावांना पुढील प्रश्न विचारावेत —

१. सूचीतील किती प्रस्ताव दृष्टीक्षेपातील परिस्थितीला समोर ठेवून करण्यात आले आहेत?
२. जे प्रस्ताव दृष्टीक्षेपाला अनुसरून नसतील ते किमान त्यातील उद्दिष्टांना बाधक ठरणार नाहीत याची खात्री करण्यात यावी.
३. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे महिला शेतकरी, महीला कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांना लाभ होणार आहे?
४. इतर प्रस्तावांमध्ये महीला कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
५. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे लहान/ अनु.जाती/ अनु.जमातीतील शेतकरी/ शेत मजूर व इतर वंचित घटक यांना लाभ होणार आहे?
६. इतर प्रस्तावांमध्ये या वंचित घटकांतील शेतकऱ्यांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
७. सूचीतील कोणत्या प्रस्तावामुळे गावातील नैसर्गिक संसाधने — माती, पाणी, झाडे, हवा, शेती व वने यावर येत्या काळात अतिरिक्त ताण येणार आहे?
८. अतिरिक्त ताण येणार असल्यास त्याकरिता काही प्रयोजन केले आहे का?
९. '६' केले असल्यास कोणते? त्याचा देखील प्रस्तावांच्या सूचीमध्ये अंतर्भाव करावा, अथवा प्रस्ताव योग्य पद्धतीने बदलून सुचीत नमूद करावा.
१०. '६' केले नसल्यास त्याचा अंतर्भाव कसा करता येईल?
११. हवामान बदलास शेती संलग्न व्यवसाय अनुकूल करण्याकरिता किती प्रस्ताव करण्यात आले आहेत?
१२. '९' करण्यात आले नसल्यास कोणत्या प्रस्तावांचा अंतर्भाव त्यात करण्यात यावा

(उदा. मूल्य साखळीच्या चर्चेत नमूद – हवामान बदलास अनुकूल पद्धती/ उपाय)

१३. मांडलेल्या प्रस्तावांना कार्यान्वीत करण्यासाठी क्षमता बांधणीची आवश्यकता आहे का? असल्यास त्याचा स्वतंत्र प्रस्ताव मांडावा.

- वरील प्रश्नांचा विचार झाल्यावर व सुचीत योग्य ते बदल झाल्यावर शेती संलग्न व्यवसायांशी निगडित प्रस्तावांची सूची अंतिम करावी.

दिवस ५ च्या नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रात्यक्षिके:	
<ul style="list-style-type: none"> प्रत्याक्षिकाचे विषय, ठिकाण व मार्गदर्शक निश्चित करावे. 	☐
अध्ययन सत्र:	
<ul style="list-style-type: none"> सत्राकरिता ठिकाण निश्चित करावे (गावाच्या स्वरूपानुसार) हिवरे बाजार / पाणी पंचायत माहिती संकलीत करून ठेवावी व त्याकरिता माहितीचा फलक/चार्ट तयार ठेवावा. 	☐ ☐
समय रेषा:	
<ul style="list-style-type: none"> समय रेषा विश्लेषणाकरिता फलक व खडू/जमिनीवर योग्य सोय करावी. समय रेषा विश्लेषण तक्ता (शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन) तयार ठेवावा. 	☐ ☐
संधी चित्रण:	
<ul style="list-style-type: none"> संधी चित्रण विश्लेषणाकरिता फलक व खडू/जमिनीवर योग्य सोय करावी. संधी चित्रण प्रपत्र तयार ठेवावे 	☐ ☐
मूल्य साखळी:	
<ul style="list-style-type: none"> मूल्य साखळी (शेती) व मूल्य साखळी (पशुधन) या प्रपत्रांमध्ये भरलेली माहिती तयार ठेवावी. 	☐
शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन आराखडा:	
<ul style="list-style-type: none"> एकात्मिक आराखडा (शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन) हे प्रपत्र तयार ठेवावे. 	☐
महिला सभा:	
<ul style="list-style-type: none"> महिला सभेचे ठिकाण निश्चित करणे. महिला सभेची माहिती सर्वापर्यंत गेली आहे याची खात्री करणे गावातील बचत गट व ग्रामपंचायतील महिला सदस्य यांना माहिती द्यावी. महिला सभेचे इतिवृत्त लिहीण्याकरिता योग्य व्यक्तीची निवड व जबाबदारी सरपंचांनी द्यावी महिला सभेसमोर माहिती मांडण्याकरिता माहितीचे योग्य संकलन महिला सभेचा अर्जेडा तयार करणे 	☐ ☐ ☐ ☐ ☐ ☐

आज काय साधायचे आहे?

- ग्राम संसाधन गटाला पंचायतीराज संस्थांची ओळख होऊन ग्रामसभेचे महत्व व अधिकारांची माहिती होईल
- कृषी संजीवनी प्रकल्पात ग्राम पंचायत व ग्रामसभेची भूमिका व जबाबदारी बाबत चर्चा करणे
- गावाचा शेतीमाल प्रक्रिया व पणन आराखडा तयार करणे
- मागील ४ दिवसात संकलित माहितीचे महिला सभेसमोर मांडणी करणे व महिला सभेच्या सूचना व प्रस्तावांवर मान्यता मिळवणे

दिवस ५ – वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०७:०० ते ०८:००	प्रात्यक्षिके	-
०८:०० ते ११:००	अध्ययन सत्र : पंचायतीराज ग्रामपंचायत व ग्रामसभा	-
०१:०० ते ०२:००		
०२:०० ते ०३:००	समय रेषा विश्लेषण	समय रेषा विश्लेषण (शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन)
०३:०० ते ०४:००	संधी चित्रण	संधी चित्रण
०४:०० ते ०५:००	मूल्य साखळी विश्लेषण	मूल्य साखळी (शेती व पशुधन)
०५:०० ते ०६:००	गाव बैठक : शेतीमाल प्रक्रिया व पणन आराखडा	एकात्मिक आराखडा (शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन)
०७:०० ते ०८:००		
०८:०० ते १०:००	महिला सभा	महिला सभा निरीक्षण अहवाल

- आज हे तयार होईल**
- शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन आराखडा तयार होईल
 - महिला सभेची आराखड्यांना मान्यता मिळेल

प्रात्यक्षिके : सकाळी ०७:०० ते ०८:०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या प्रात्यक्षिकांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

अध्ययन सत्र : पंचायती राज ग्रामपंचायत व ग्रामसभा : सकाळी ०८:०० ते ११:०० (तीन तास)

उद्दिष्ट :

- ग्राम संसाधन गटाला पंचायत राज व ग्रामपंचायतीचे महत्त्व कळावे
- ग्रामपंचायतीतील शेती विकासातील भूमिका यावर चर्चा करणे
- ग्रामपंचायत व ग्रामसभा यांच्या अधिकार व कर्तव्य याबाबत चर्चा करणे

पूर्व तयारी :

- प्रशिक्षकाने अध्ययन सत्राची कृती वाचलेली असावी
- आवश्यक साहित्याचा संच करून ठेवावा
- ध्वनीचित्रफीत दाखवण्यासाठी टीव्ही व सीडी प्लेअर ची व्यवस्था करून ठेवावी
- संसाधन गटाशी चर्चा करून अध्ययन सत्राचे ठिकाण निश्चित करणे

आवश्यक

साहित्य:

- बॅनर, फलक, साऊंड सिस्टम, प्रशिक्षण मार्गदर्शिका इत्यादी

सहभागी:

- ग्राम संसाधन गट व सर्व शासकीय व निमशासकीय कर्मचारी व पदाधिकारी इ.

प्रक्रिया:

प्रस्तावना:

- आपण मागील चार दिवसात विविध खेळांच्या माध्यमातून चर्चेतून शेतीच्या गरजा मग त्यात जमिनीची पोत सद्यस्थिती पाहिली ती सुधारण्यासाठी काय करता येईल हे पाहिले तसेच हवामानात होणाऱ्या बदलांना कसे सामोरे जावे याचा सातत्याने आपण विचार करत आहोत. शेतीच्या विकासावरच शेतकरी अन त्याचे कुटुंब जगत आले आहे त्यामुळे शेतीचा विकास झाला तर शेतकऱ्याचा विकास होणार आहे यासाठी शेतकरी आपल्या शेतीत विकासाला पूरक काय बदल करू शकेल याचा बाबत आपण बोलू अन ग्रामपंचायत व ग्रामसभा ह्या सर्वाला कशी मदत करू शकेल हे देखील पाहणार आहोत.
- भारतामध्ये शेकडो वर्षांपासून ग्रामपंचायती अस्तित्वात होत्या. प्रत्येक खेडे स्वयंपूर्ण होते प्रत्येक कुटुंबाला लागणारी वस्तू शेतीतून पिकवली जायची व वस्तूच्या देवाण घेवाणीतून एकमेकांची मदत केली जायची गावाचे निर्णय तेव्हा पंच व गावातील बुजुर्ग अनुभवी व्यक्ती घेत असत. ब्रिटिश राज्य आल्यानंतर मात्र, त्यांनी गावागावातून असलेली ही स्थानिक निर्णय पध्दती व गावाची स्वयंभू असलेले प्रशासन मोडीस काढायला सुरवात केली संपूर्ण देशाचे नियंत्रण त्यांना त्यांच्या हातात हवे होते. त्यामुळे प्रांत आणि जिल्हाधिकारी (Collector) कडे म्हणजेच जिल्हा आणि प्रांत पातळीवर सगळे अधिकार जाणीवपूर्वक एकवटले

गेले. दीडशे वर्षांच्या पारतंत्र्यात जनतेलाही सत्तेच्या केंद्रीकरणाची सवय लागली. स्वातंत्र्यानंतर बरीच वर्षे ब्रिटिशांचीच राज्यपध्दती चालू राहिली. काही वर्षांनी सत्तेच्या केंद्रीकरणातून होणारे नुकसान लक्षात आल्यानंतर घटनेत बदल करून जुनी निर्णय पध्दती बदलणे आवश्यक ठरले.

अभ्यास खेळ: मानवी मनोरा

ग्रामपंचायत म्हणजे स्थानिक शासन. आपल्या गावापुरते सरकार. स्थानिक प्रश्न – कुटुंबाचे शेतीचे व मजुरांचे प्रश्न हे त्या ठिकाणी राहणाऱ्या माणसांनाच माहीत असणार. तिथल्या प्रश्नांची उत्तरही तिथेच शोधली पाहिजे.

लांबवरून दुस-याच कोणीतरी ते निर्णय घेऊन उपयोग होत नाही या भूमिकेतून १९९३ मध्ये भारताच्या राज्यघटनेत दुरुस्ती करून त्रिस्तरीय निर्णय प्रक्रिया कायद्याने अंमलात आणली. जिल्हा पातळीवर जिल्हापरिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती व गावच्या पातळीवर ग्रामपंचायत गावाबाबतचे निर्णय घेईल असं सांगणारी ही त्रिस्तरीय पद्धत म्हणजे पंचायतीराज. या तीनही संस्था म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्था ज्या स्थानिक लोकांनी निवडून दिल्या, स्थानिक लोकांसाठी काम करतील आणि शासन स्थानिक लोकांचे असेल.

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची रचना आणि भूमिका समजून घेण्यासाठी आपण आता मानवी मनोरा तयार करणार आहोत.
- तीन मजल्यांचा मानवी मनोरा तयार करायला उपस्थितांना सांगावे.
- मनोरा तयार करताना कुणालाही दुखापत होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
- मनोरा करताना खालच्या स्तरावर लोकांची संख्या जास्त लागेल. त्यांना वरील दोन स्तरांचे वजन पेलायचे असल्याने बळकट व्यक्ती लागतील. त्यांची नजर खाली असेल.
 - मधल्या स्तराला स्वतःचा तोल सांभाळून खालच्या व्यक्तीला फार कष्ट न देता त्यांचा आधार घेऊन वरच्या स्तराचे वजन पेलायचे आहे.
 - वरच्या स्तरामध्ये लोक कमी आहेत. त्यांना तोल सांभाळायचा आहे व दूरचे पाहायचे आहे.

- मनोरा तयार झाल्यावर प्रत्येक स्तर पंचायतीराज मधील कोणत्या स्तराचे प्रतिनिधीत्व करतो हे सांगावे.
- मनोरा उतरविल्यावर प्रत्येक स्तरावर असलेल्या व्यक्तींना पुढील प्रश्न विचारावे.
 - मनोऱ्यात उभे असतांना कसं वाटले?
 - मनोऱ्यात उभे असतांना काय दिसत होते?
 - मनोऱ्यात तुमची भूमिका काय होती? ती महत्वाची वाटली का?

मानवी मनोऱ्यातील स्तर हे पंचायतीराज संस्थेतील स्तराप्रमाणे आहेत हे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करावे

प्रक्रिया:

पंचायतीराजकरिता पुढील महत्वाच्या बाबी ७३ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये नमूद केल्या आहेत.

- **पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाला** - पूर्वी गावाबाबतचे निर्णय जिल्हापातळीवरून होत असत. ग्रामपंचायती होत्या पण त्यांचे नियम, निवडणूका याबाबत भारतीय राज्यघटनेत काही लिहिलेले नव्हते व त्यामुळे ग्रामपंचायतीबाबत फारसे गांभीर्य नव्हते. १९९३ साली ७३ व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतीराजची त्रिस्तरीय पद्धती घटनेचा भाग बनली. म्हणजेच तिला घटनात्मक दर्जा मिळाला.
- **निवडणूक आयोगाची स्थापना** - यामुळे ग्रामपंचायत निवडणूका, त्याबाबतचे नियम, राखीव जागा, निवडणुकीच्या तारखा ठरवणे या सगळ्याबाबत निर्णय घेणारी व सुसूत्रता आणणारी कायदेशीर यंत्रणा निर्माण झाली.
- **वित्त आयोगाची स्थापना** - स्थानिक स्वराज्य संस्थांसंबंधीच्या आर्थिक गोष्टींवर निर्णयाची शिफारस करणारी यंत्रणा अस्तित्वात आली.
- **ग्रामसभा - ग्रामसभांना विशेष अधिकार प्राप्त झाले**
 - आपल्या गावात ग्रामसभा होते का?
 - ग्रामसभा केव्हा होणे अनिवार्य आहे?
 - ग्रामसभेत काय होते? हे विचारून ग्राम सभेला 73 व्या घटना दुरुस्तीने मिळालेले खालील अधिकार स्पष्ट करावेत
 - प्रत्येक ग्रामपंचायतीकरिता ग्रामसभा बंधनकारक झाली.
 - प्रत्येक ग्रामसभेपूर्वी वॉर्डसभा व महिला ग्रामसभा अनिवार्य झाल्या.
 - गावातील १८ वर्षावरील सर्व स्त्री पुरुषांनी ग्रामसभेचे सदस्य झाले
- आलेली उत्तरे फलकावर / चार्ट पेपरवर लिहून घ्यावी.
- उत्तरे बरोबर असल्यास तसे उपस्थितांना सांगावे नसल्यास बरोबर उत्तरं सांगावी.
- भारत ही लोकशाही आहे म्हणजे - लोकांचे, लोकांनी आणि लोकांसाठी केलेले राज्य/शासन.

- म्हणजे इथे बाहेरुन येऊन कोणी राज्य करत नाही
- कोणी एक व्यक्ती राज्य करत नाही
- देशातील लोकच राज्य करतात. देश मोठा असल्याकारणाने विशिष्ट लोकसंख्या आपला प्रतिनिधी निवडून देते. आणि तेच नंतर आमदार, खासदार मंत्री होऊन आपल्या वतीने राज्य करतात. यासाठी ग्रामस्थांना ग्रामसभेचे व्यासपीठ उपलब्ध करून दिले आहे. म्हणजेच ग्रामसभेचे कार्य हे - सनियंत्रण आणि नियामक पध्दतीचे आहे.

हिवरे बाजार ग्रामपंचायत आणि शेती

- याचे एक उदाहरण म्हणून प्रशिक्षकाने हिवरे बाजारचा दाखला द्यावा.
हिवरे बाजार हे अवर्षण प्रवण क्षेत्रात असल्याने तेथे पाण्याची टंचाई असायची आणि रोजगाराच्या शोधात अनेक कुटुंबांनी गाव सोडले होते. परंतु ही परिस्थिती लक्षात घेता तेथील ग्रामपंचायत आणि ग्राम सभा यांनी काही महत्वाची पावले उचलली —
- १. पाणलोट क्षेत्र विकासाकरिता विविध योजनांमधून काम हाती घेतले आणि त्याला श्रमदानाची जोड दिली.
- २. सोबत वृक्षारोपण केले
- ३. गावातील भूजलाचा स्तर वाढत आहे असे दिसल्यावर ग्रामसभेने काही महत्वाचे निर्णय घेतले व त्याचे सर्वानी पालन केले:
 - १९९४ : कुन्हाड बंदी आणि चराई बंदी
 - १९९६ : अधिक पाणी लागणाऱ्या पिकांवर बंधन घातले जसे — उस आणि केळी आणि सिंचनाकरिता बोर विहिरींवर बंधन घातले
 - १९९८ : त्या वर्षीचा पर्जन्यमान मोजून (पाउस किती पडला) त्या आधारे पिकांचे नियोजन केले.
 - २००६ : संयुक्त आणि एक वेळ जमिनीची मोजणी
 - २००८ : गावात अवैध वीज वापरावर बंदी
- ४. हे काही निर्बंध वेळोवेळी समोर आलेल्या समस्या पाहून हिवरे बाजारच्या ग्रामसभेने स्वतःवर घालण्याचा निर्णय घेतला आणि त्याची अंमलबजावणी तसेच त्याला पूरक असे नियोजन ग्रामपंचायतीने केली. त्यामुळे आजूबाजूच्या गावात जरी पाण्याची टंचाई असली किंवा टँकरने पाणी आणावे लागले तरीही हिवरे बाजारमध्ये पिण्याच्या पाण्याचे हाल कधीच होत नाहीत. पाण्याची उपलब्धता बघून पिकांचे नियोजन केल्यामुळे पाण्याच्या अभावामुळे पिके कधीच जळत नाही.

पाणी पंचायत (नायगाव) येथील काही अनुभव देखील प्रशिक्षकाने मांडावेत

समोर आलेल्या माहिती आणि समस्यांच्या आधारावर आपली देखील ग्रामपंचायत आणि ग्राम सभा असे काही निर्णय घेऊ शकते जेणेकरून शेतीकरिता आवश्यक संसाधनांचा योग्य वापर होईल आणि सर्वाना संसाधने पुरतील याची काळजी घेतली जाईल.

या कामात मदत व्हावी म्हणून गाव स्तरावर एक समिती गठीत करणे प्रस्तावित आहे. ही कृषी संजीवनी प्रकल्प समिती म्हणून ओळखली जाईल. समितीची रचना, कालावधी आणि जबाबदाऱ्या हे प्रशिक्षकाने दिवस ५ च्या 'परिशिष्ट १' येथील माहितीच्या आधारे उपस्थितांना सांगावे व आवश्यक ते मार्गदर्शन करावे.

या समितीचे गठन दिवस ६ ला होणाऱ्या ग्रामसभेमध्ये करण्याचे प्रस्तावित असून त्यानुसार नावे अंतिम करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायत व ग्राम संसाधन गटाला घेण्यास प्रशिक्षकाने सूचित करावे.

- फल-निष्पत्ती:**
- ग्राम संसाधन गटाला पंचायती राज संकल्पना स्पष्ट झालेली असेल व ग्राम सभेचे महत्व समजून येईल. याचा परिमाण ग्राम सभेच्या कोरम मध्ये दिसू शकेल
- इतर प्रक्रियांशी जोडणी:**
- ग्रामपंचायत व ग्रामसभा शेतीच्या विविध घटकात उदा. जमिनीची पोत सुधारणा, पाण्याचा प्रश्न, हवामान बदलाच्या समस्यांना तोंड देण्याची पद्धती यात काय भूमिका वठवू शकेल याची चर्चा पुढील प्रत्येक तंत्रात प्रशिक्षकाने करावी.

समय रेषा : दुपारी ०२.०० ते ०३.०० (एक तास)

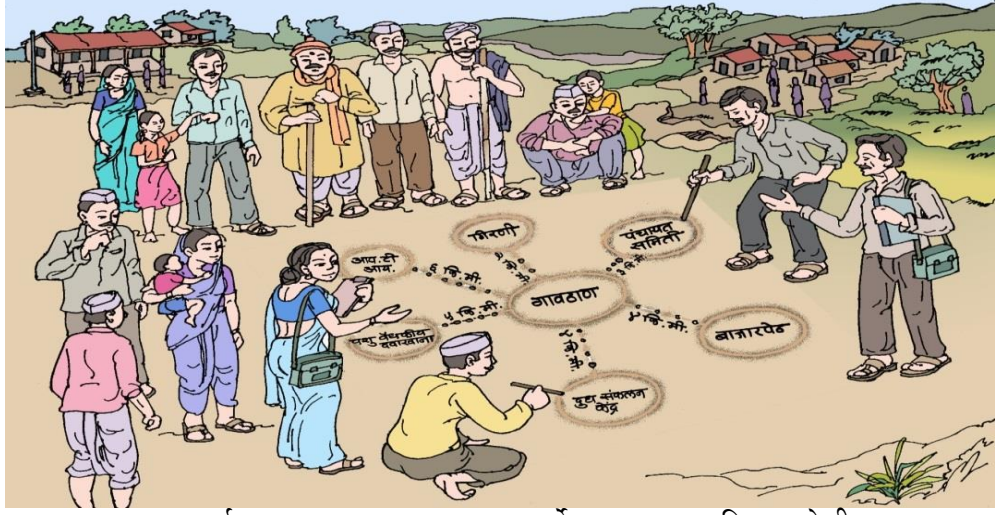
दिवस १ येथे नमूद केलेल्या 'समय रेषा (हवामान बदल व नैसर्गिक संसाधने)' याकरिता दिलेल्या मार्गदर्शक सूचनांच्या आधारे सदर तंत्र घ्यावे. याकरिता - प्रपत्र ५.१ – समय रेषा (शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन) – हे प्रपत्र वापरावे.

संधी चित्रण : दुपारी ०३.०० ते ०४.०० (एक तास)

- उद्दिष्ट:**
- गावातील शेतीशी संबंधित विविध समस्यांवर चर्चा करणे
 - शेती व शेती संबंधित पायाभूत सुविधांच्या वापराविषयी चर्चा करणे
- साहित्य:**
- संधी चित्रण सूची प्रपत्र, खडू, गेरू, राख, रांगोळी स्थानिक साहित्य इ.
- पूर्वतयारी:**
- संधी चित्रणास आवश्यक साहित्य जमा करावे
 - संधी चित्रणाचे ठिकाण पुरुष व महिला शेतकऱ्यांशी चर्चा करून निश्चित करावे.

प्रक्रिया:

- ठिकाण हे सर्वांच्या सोयीचे असावे
- सर्व शेतकऱ्यांचे स्वागत करून त्यांना संधी चित्रणाचा उद्देश समजून सांगावा
- शिवार फेरी आणि संसाधन नकाशाच्या आधारे शेतकऱ्यांना गावातील विविध संधी / क्षमतांबद्दल विचारावे.
- शेतकऱ्यांनी दिलेल्या उत्तरांना जोड देत आता आपण शेतीशी संबंधित गावातील सुविधांचा आपण कसा वापर करतो किंवा करू शकतो यावर चर्चा करणार आहोत
- असे म्हणून प्रशिक्षकांचे जमिनीवर एक लहान गोल काढावा. हा गोल गावठाण दर्शवितो म्हणून त्यावर गावाचे नाव लिहावे.
- सर्वासोबत चर्चा करून उत्तर दिशा निश्चित करावी व जमिनीवर दर्शवावी
- गावात शेतीला उपयोगी ठरणाऱ्या कोणकोणत्या बाबी आहेत ? असे विचारावे यासाठी संधी चित्रण सूचीचा वापर करावा.
- शेतकरी देत असलेले एक एक उत्तर घेऊन त्यांना ते जमिनीवर दाखवण्यास सांगावे
- उदा. वरील प्रश्न विचारला असता शेतकऱ्यांनी उत्तरे घाला सुरवात केली. किसान सेवा केंद्र तर ते त्यांना गावठाणाच्या कोणत्या दिशेला आहेत ते दाखवण्यास सांगावे व किसान सेवा केंद्राचे अंतर किती आहे ते विचारून त्यांना ते अंतर देखील नमूद करण्यास सांगावे.
- वरील उदाहरणाप्रमाणे संधी चित्रण सूचीमधील विविध सुविधांची माहिती जमिनीवर दाखवून घ्यावी यासाठी संधी चित्रण सूची याचा वापर करावा. याशिवाय नव्याने आलेली किंवा इतर स्थानिक सुविधांचा अंतर्भाव संधी चित्रणात करावा.
- सर्व शेतीकरिता आवश्यक सुविधा दर्शवून झाल्यावर त्या सुविधांच्या उपयुक्तता यावर बोलावे. काही सुविधा उपलब्ध असतील पण त्यातून हव्या तशा सेवा मिळत नाहीत किंवा त्या सेवा काही घटकांनाच मिळतात इतरांना अडचण येते असे आढळून येऊ शकते.
- हा मुद्दा धरून उपस्थितांना त्यांची मते मांडण्यास सांगावे. प्रत्येक सुविधेत बाबतीत विचारावे व ज्या सुविधेच्या बाबतीत ३० टक्के पेक्षा अधिक लोकांना तिथूनच सेवा मिळत नसल्यास त्या सुविधेभोवती लाल रंगाचे वर्तुळ / गोल काढावे व ती सुविधा उपयुक्त नसल्याचे मत असलेल्या व्यक्तींची संख्या त्या शेजारी मांडावी.
- अशा वर्तुळ असलेल्या सुविधांवर स्वतंत्र चर्चा करून त्या सुविधांवर स्वतंत्र चर्चा करून त्या सुविधा उपयुक्त करण्याकरिता काय करता येईल यावर चर्चा करून त्याचा प्रस्तावांच्या सूची मध्ये अंतर्भाव करावा.
- संधी चित्रण पूर्ण झाल्यावर उपस्थितांपैकी एकाला त्याचे वाचन करावयास सांगावे. वाचन करून झाल्यावर संधी चित्रण सूची भरून घ्यावी.
- वाचनादरम्यान कुठली बाब राहून गेल्याचे लक्षात आल्यास त्याची तातडीने पूर्ती करावी.

- वाचन पूर्ण झाल्यावर एक एक मुद्दा चर्चेला घ्यावा व शिवार फेरी, लक्ष्यगट चर्चा या मधून आलेल्या माहितीच्या आधारे व संधी चित्रणात समोर आलेली संसाधने यांचा मेळ घालून गरजा, समस्यांवर किंवा अडचणींवर काही सामुहिक किंवा व्यक्तिगत उपाय काय करता येतील का? यावर चर्चा करावी.
- याप्रमाणे संधी चित्रणातील विविध मुद्द्यावर प्रशिक्षकाने चर्चा घडवून आणावी व संधी चित्रांच्या प्रपत्रात सदर माहिती नमूद करावी
- संधी चित्रणाचा जमिनीवरील नकाशा चार्ट पेपरवर काढून घ्यावा व संधी चित्रण प्रपत्र त्याला जोडावे
- संधीच्या आधारावर ग्रामस्थांना भविष्याकरीता काही सूचना करावयाच्या असल्यास त्याची नोंद करावी.
- ही माहिती भरत असतांना बचत गट व गावातील लघु उत्पादन उद्योगांची माहिती प्रपत्रांमध्ये भरावी. त्याकरिता ग्रामसेवकांची व संबंधित बचत गटांची मदत घ्यावी.

मूल्यसाखळी विश्लेषण : सायंकाळी ०४.०० ते ०५.०० (एक तास)

उद्दिष्ट :

- शेतीमाल व पशुधन उत्पादन यावरील विविध प्रक्रियांचा विचार व्हावा
- शेतीमाल व पशुधन उत्पादन याकरिता आवश्यक दळणवळण या बाबत चर्चा व्हावी
- शेतीमाल व पशुधन उत्पादन याकरिता योग्य माल मिळण्याकरिता काय करता येईल याबाबत विचार व्हावा

पूर्व

तयारी :

- शेतीची मूल्य साखळी याचा अहवाल तसेच पशुधन याचा अहवाल
- शेतीमाल प्रक्रिया व पशुधन उत्पादन यावरील चर्चेकरिता आवश्यक कागद व लेखन सामग्री

प्रक्रिया:

- दिवस ४ ला शेती व शेती संलग्न व्यवसाय याच्याशी निगडित मूल्य साखळी झाली त्याचे अहवाल घ्यावे
- दोन्ही अहवालांमध्ये -

- शेती मध्ये शेतातून पिक काढल्यापासून ते शेतमाल विकेपर्यंतच्या बाबींवर चर्चा करावी
- पशुधना मध्ये पशुधन उत्पादन घेतल्यावर ते विकेपर्यंतच्या बाबींवर चर्चा करावी या दोन्ही मध्ये समोर येणाऱ्या समस्या व संधी यांचा विचार करावा. त्यामधील कोणत्या बाबी सुधारल्यावर – गावातील साठवण क्षमता, दळण वळण, उत्पादनावर प्रक्रिया इत्यादी केल्यामुळे गावातील शेतीमाल अथवा पशुधन उत्पादनातून चांगले उत्पन्न मिळेल यावर चर्चा करून प्रस्ताव तयार करावेत.
- याव्यतिरिक्त पुढील प्रश्नांच्या आधारे काही नवीन उत्पादन व प्रक्रियांचा विचार करता येईल - पुढील प्रश्न हे गावातील पिके व पशुधन उत्पादनाशी निगडित विचारावेत.

■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ गावात वापरले जातात ?	
■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ गावात बनवले जातात ?	
■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ पंचक्रोशीत वापरले जातात ?	
■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ पंचक्रोशीत बनवले जातात ?	
■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ तालुक्यात वापरले जातात ?	
■ गावातील पिकांपासून तयार होणारे कोणते उत्पादन / पदार्थ तालुक्यात बनवले जातात ?	

- वरील उत्पादन / पदार्थांची सूची तयार झाल्यावर त्यापैकी कोणते गावात तयार करणे शक्य आहे त्यावर चर्चा करावी. या चर्चेत त्या उत्पादनाकरिता अवश्य पुढील बाबींचा विचार करून प्रस्ताव तयार करावेत –
 - आवश्यक कच्चा माल याची योग्य प्रमाणात उपलब्धता
 - आवश्यक मनुष्य बळ
 - आवश्यक भांडवल
 - आवश्यक कौशल्य

- आवश्यक जागा व यंत्र
- आवश्यक प्रशिक्षण
- आवश्यक संघटन / नोंदणी

वरील पर्यायांवर चर्चा करून झाल्यावर संबंधित प्रस्ताव तयार करावा. प्रस्तावित केलेल्या प्रक्रिया उद्योगातून तयार होणाऱ्या मालाची देखील मूल्य साखळी तयार करून पहावी, जेणेकरून नवीन उत्पादनातील काही त्रुटी असल्यास त्यावर आधीच काम करता येईल किंवा त्यावर पर्याय शोधता येईल.

- या प्रकारच्या सर्व चर्चा करून प्रस्तावांची सूची तयार करावी.

गाव बैठक : शेतीमाल व्यवस्थापन व पणन आराखडा : सायंकाळी ०५.०० ते ०६.०० (एक तास)

उद्दिष्ट :

- शेतीमाल व पशुधन उत्पादन यावरील सर्व माहिती संकलीत व्हावी
- शेतीमाल प्रक्रिया व पशुधन उत्पादन याकरिता अहवाल व नियोजन करण्यात यावे.

पूर्व तयारी :

- संधी चित्रण, बचत गटांची माहिती, गावातील लघु उद्योगांची माहिती व मूल्य साखळीचा अहवाल सोबत असावा
- शेतीमाल प्रक्रिया व पणन यावरील अहवाल व नियोजन लिहून काढण्याकरिता कागद व स्केच पेन असावा

प्रक्रिया:

- संधी चित्रण, बचत गटांची माहिती, गावातील लघु उद्योगांची माहिती व मूल्य साखळीचा अहवाल याचे वाचन करावे. त्यातील समस्या व उपयोजना यांचे संकलन करावे

संकलन झाल्यावर सूचीतील प्रस्तावांना पुढील प्रश्न विचारावेत –

१. सूचीतील किती प्रस्तावांतून महिला शेतकरी, महिला कुटुंब प्रमुख , महिला बचत गट यांना लाभ होणार आहे?
२. इतर प्रस्तावांमध्ये महीला कुटुंब प्रमुख असलेल्या कुटुंबांना लाभ होईल याकरिता

- कोणता बदल करता येईल?
३. सूचीतील किती प्रस्तावांमुळे लहान/ अनु.जाती/ अनु.जमातीतील शेतकरी/ शेत मजूर व इतर वंचित घटकांच्या कुटुंबांना यांना लाभ होणार आहे?
 ४. इतर प्रस्तावांमध्ये या वंचित घटकांतील शेतकऱ्यांना / कुटुंबांना लाभ होईल याकरिता कोणता बदल करता येईल?
 ५. सूचीतील कोणत्या प्रस्तावामुळे गावातील नैसर्गिक संसाधने – माती, पाणी, झाडे, हवा, शेती व वने यावर येत्या काळात अतिरिक्त ताण येणार आहे?
 ६. अतिरिक्त ताण येणार असल्यास त्याकरिता काही प्रयोजन केले आहे का?
 ७. '६' केले असल्यास कोणते? त्याचा देखील प्रस्तावांच्या सूचीमध्ये अंतर्भाव करावा, अथवा प्रस्ताव योग्य पद्धतीने बदलून सुचीत नमूद करावा.
 ८. '६' केले नसल्यास त्याचा अंतर्भाव कसा करता येईल?
 ९. किती प्रस्तावांमध्ये सामायिक पद्धतीने काम करणे शक्य आहे / किंवा संघ / संघटन स्थापन करून त्याद्वारे काम करता येईल?
 १०. गावातील युवकांना रोजगार मिळेल याकरिता काही प्रस्ताव केले आहेत का?
 ११. '१०' नसल्यास त्यांचा अंतर्भाव कसा करता येईल?
 १२. मांडलेल्या प्रस्तावांना कार्यान्वीत करण्यासाठी क्षमता बांधणीची आवश्यकता आहे का? असल्यास त्याचा स्वतंत्र प्रस्ताव मांडावा.
- या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे दिल्यावर व त्यानुसार बदल केल्यावर सूची अंतिम करावी. अंतिम केलेली प्रस्तावांची सूची सर्वांना वाचून दाखवावी.

महिला सभा : रात्री ०८:०० ते १०:०० (दोन तास)

उद्दिष्टे:

- महिलांना महिला ग्रामसभेची ओळख करून देणे
- महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव व्हावी
- महिलांच्या समस्यांवर विचार होऊन होणे
- त्यावरील उपाय योजनांचा अंतर्भाव ग्राम पंचायत आराखड्यांमध्ये होणे
- ग्रामपंचायत आराखड्यांना महिला ग्रामसभेची मान्यता घेण्यात यावी
- ग्रामसंसाधन गट व स्वयंसेवकांना महिला ग्रामसभेचे महत्त्व व पध्दती माहीत व्हावी

पूर्व तयारी:

- ग्रामपंचायत दृष्टीक्षेप आराखडा, कृती आराखडा आणि विकास आराखडा तयार करावा.
- सामाजिक नकाशा, संसाधन नकाशा व विविध गटचर्चा व पाहणीतून समोर आलेली माहिती.

आवश्यक साहित्य:

- कृषी संजीवनी प्रकल्प आराखडे (दृष्टीक्षेप, कृती व विकास)
- महिला सभा अहवाल, व महिला सभा इतिवृत्त, गाव सामाजिक नकाशा व गाव संसाधन नकाशा इत्यादी

सहभागी:

- ग्राम संसाधन गट, गावातील सर्व शेतकरी गट व कुटुंबे, बचत गट,

प्रक्रिया:

- महिला ग्रामसभेची सुरुवात महिलांना माहीत असलेल्या स्थानिक गीताने करावी
- त्यानंतर प्रेरणागीतात सर्वांना सामील करून घ्यावे - ओवी
- सूक्ष्मनियोजनाच्या आधारावर तयार केलेले आराखडे - दृष्टीक्षेप, विकास आराखडा व कृती आराखडा यांचे वाचन करावे. आराखड्यात वरील माहितीच्या आधारे झालेल्या चर्चेमधून आलेल्या सूचनांचा अंतर्भाव करावा.
- सदर आराखडे व प्रस्ताव ग्रामसभेसमोर मांडले जातील व त्यानंतर अंतिम केले जातील याची माहिती महिलांना द्यावी व त्यांना ग्रामसभेसाठी उपस्थित राहण्यास सांगावे.
- महिला ग्रामसभेचे इतिवृत्त लिहून घेतले जात असल्याची खात्री करावी व त्याचबरोबर निरीक्षण अहवाल भरावा.
- प्रेरणागीताने शेवट करून महिलांचे आभार मानावे

फल-

निष्पत्ती:

- कृषी संजीवनी आराखड्यास महिला सभेची मान्यता मिळेल
- त्यांनी केलेल्या सूचनांचा आराखड्यात समाविष्ट होऊन आराखडे ग्राम सभेच्या मान्यतेसाठी तयार होतील

इतर

- हवामान अनुरूप शेती विकासाकरिता गावाचा आराखडा — दृष्टीक्षेप व प्राधान्यक्रम

उपक्रम निश्चिती
जोडणी: ■ ग्राम सभा

दिवस ६ च्या नियोजनाकरिता मार्गदर्शक सूची

प्रात्यक्षिके:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ प्रत्याक्षिकाचे विषय, ठिकाण व मार्गदर्शक निश्चित करावे. 	☐
अध्ययन सत्र:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ एकात्मिक आराखडा प्रपत्र (प्राधान्य निश्चिती) हे प्रपत्र तयार ठेवावे ▪ सर्व एकात्मिक आराखडे – नैसर्गिक संसाधने, शेती, शेतीसंलग्न व्यवसाय व शेतीमाल प्रक्रिया व पणन हे एकत्र करावे. ▪ प्राधान्यक्रम निश्चिती करिता फळा व खडू/चार्ट पेपर सोय करावी. ▪ ग्रामसंसाधन गटांचे सर्व सदस्य व ग्रामपंचायत सदस्य हे उपस्थित राहतील या करिता सर्वाना माहिती द्यावी. 	☐ ☐ ☐ ☐
ग्रामसभा:	
<ul style="list-style-type: none"> ▪ सूचना सगळीकडे लावली असून सर्व ग्रामस्थांनापर्यंत माहिती पोहचेल याकरिता प्रयत्न करावे ▪ ग्रामसभेचा अजेंडा तयार करावा. ▪ ग्रामसभेच्या इतिवृत्त लिखाणाची जबाबदारी असलेल्या व्यक्तिस भेटून प्रक्रियेची व ग्रामसभेची माहिती द्यावी. ▪ ग्रामसभेत मांडण्याकरिता माहितीची तयारी ▪ ग्रामसभेचे ठिकाण व इतर सोयी यांची निश्चिती 	☐ ☐ ☐ ☐ ☐

परिशिष्ट – ५.१

जागतिक बँक अर्थसहाय्यीत नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प

जागतिक बँक अर्थसहाय्यीत
नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प
(Project on Climate Resilient Agriculture in Maharashtra)

कृषी संजीवनी प्रकल्प समिती
(Village Climate Resilience Management Committee- VCRMC)

प्रकल्प पार्श्वभूमी

हवामान बदलाचा राज्याच्या शेतीवर विपरीत परिणाम दिसून येत असून भविष्यातदेखील सदर परिणामांची व्यापकता वाढणार असल्याचे राज्याच्या हवामान बदलाविषयक कृती आराखड्यामध्ये नमूद केले आहे. मराठवाडा व विदर्भातील शेतकऱ्यांना गेल्या काही वर्षांपासून मोठ्या दुष्काळास सामोरे जावे लागत असून भूगर्भातील पाणीसाठ्यावर व जमिनीच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे. परिणामी शेतीमधील पिकांची उत्पादकता घटत आहे. तसेच पूर्ण नदीच्या खोऱ्यातील भूभाग हा निसर्गतःच क्षारपट्ट असल्याने साधारणपणे 1000 गावातील शेतीसाठी सिंचनास मर्यादा येत आहेत. या प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम होत असल्याचे दिसून येत आहे. हवामान बदलामुळे उद्भवलेल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यास शेतकऱ्यांना सक्षम करण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्र शासनाने जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे.

प्रकल्पातील समाविष्ट जिल्हे

- मराठवाडा - औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी व हिंगोली
- विदर्भ - अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यवतमाळ व वर्धा
- नाशिक विभाग - जळगाव

सदर प्रकल्पांतर्गत मराठवाडा व विदर्भातील उपरोक्त नमूद जिल्ह्यातील दुष्काळग्रस्त 4000 गावे आणि पूर्णा खोऱ्यातील खारपाण पट्ट्यातील सुमारे 1000 गावे समाविष्ट करण्यात येणार आहेत.

समितीचे गठन:

जागतिक बँक अर्थसहाय्यीत नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्पाची गावपातळीवर प्रभावी अंमलबजावणी करण्याच्या उद्देशाने प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या प्रत्येक गावामध्ये महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम, 1959 (49-क) अन्वये प्रकल्प समिती स्थापन करणे प्रस्तावित आहे. सदर समिती ग्रामपंचायतीची उपसमिती म्हणून कार्यरत असेल.

समितीची रचना

समितीमधील सदस्यांची संख्या 12 पेक्षा अधिक असणार नाही. समितीतील एकूण सदस्यांपैकी किमान एक द्वितियांश सदस्य अल्पभूधारक (जमीनधारणा 1 ते 2 हे.) व अत्यल्पभूधारक (जमीनधारणा 1 हे. पर्यंत) असावेत. महिला व अनुसूचित जाती/ जमातींना पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी खालीलप्रमाणे रचना असावी.

1. अध्यक्ष - सरपंच
2. सदस्य (10)
 - कृषिमित्र^[1]

- प्रगतशील शेतकरी^[2] - पुरुष (सर्वसाधारण गट-1, अनुसूचित जाती/ अनुसूचित जमाती- 2)
 - प्रगतशील शेतकरी- महिला (सर्वसाधारण गट- 2, अनुसूचित जाती/ अनुसूचित जमाती- 1)
 - शेतकरी उत्पादक कंपनी/ गट प्रतिनिधी^[3] - 1
 - शेतकरी महिला बचत गट प्रतिनिधी - 1
 - कृषीपूरक व्यावसायिक शेतकरी^[4] — 1
3. पदसिद्ध तांत्रिक सदस्य^[5] — कृषी सहाय्यक
4. निमंत्रक — प्रकल्प सहाय्यक

^[1]कृषिमित्र : कृषी विभागाच्या आधिपत्याखालील आत्मा यंत्रणेमार्फत निवडलेले कृषिमित्र. ज्या गावात कृषिमित्र नाही तेथे कृषी विभागाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार निवड प्रक्रिया पूर्ण करावी.

^[2]प्रगतशील शेतकरी : प्रयोगशील शेतकरी, महाराष्ट्र शासन/ जिल्हा परिषद पुरस्कार प्राप्त शेतकरी, कृषीविद्यापीठ/ कृषी विज्ञान केंद्रामार्फत गौरवलेले शेतकरी, कृषी विज्ञान मंचाचे सदस्य, इ. पैकी सध्या शेती कसत असलेले शेतकरी.

^[3]शेतकरी उत्पादक कंपनी / गट तसेच शेतकरी महिला बचत गट प्रतिनिधीचे नामनिर्देशन संबंधित कंपनी / गटाकडून प्राप्त करून घेण्यात यावे

^[4]कृषी पूरक व्यावसायिक शेतकरी : शेतीबरोबरच बिजोत्पादन, अन्नधान्य/ फळे /भाजीपाला प्रक्रिया, सेंद्रिय खत निर्मिती, कृषी पर्यटन, शेळीपालन, दुग्धव्यवसाय, पोल्ट्री, रोपवाटिका, इ. पैकी कोणताही व्यवसाय करणारा/री शेतकरी.

^[5] पदसिद्ध तांत्रिक सदस्य व निमंत्रकास मतदानाचा अधिकार असणार नाही.

समिती अध्यक्षांचा व सदस्यांचा कालावधी

- 1) कृषी संजीवनी समितीच्या अध्यक्षांचा कालावधी हा त्यांच्या सरपंच पदाच्या कालावधी एवढाच राहिल.
- 2) कृषी संजीवनी समितीमधील ग्रामपंचायतीचे सदस्य यांचा कालावधीही त्यांच्या सदस्यपदाच्या कालावधी एवढाच राहिल.
- 3) कृषी संजीवनी समिती ही ग्रामपंचायतीची उपसमिती म्हणून कार्य करेल.
- 4) ज्या ठिकाणी कृषी संजीवनी प्रकल्पामध्ये एकापेक्षा जास्त ग्रामपंचायतींचा समावेश होतो, त्या ठिकाणी प्रत्येक ग्रामपंचायतीकरीता स्वतंत्र कृषी संजीवनी समिती स्थापन करण्यात येईल.
- 5) ज्या ग्रामपंचायतीमध्ये एकापेक्षा अधिक गावे समाविष्ट आहेत, ती ग्रामपंचायत प्रत्येक समाविष्ट गावाकरिता स्वतंत्र कृषी संजीवनी समिती स्थापन करील आणि अशा ठिकाणी ग्रामपंचायतीचे गावाव्यातिरिक्त इतर गावातील ग्रामपंचायत सदस्य हे त्या गावच्या कृषी संजीवनी समितीचे सहअध्यक्ष राहतील.
- 6) कृषी संजीवनी समितीचे अध्यक्ष यांच्याकडून कर्तव्यात कसूर, दुर्लक्ष, योजनेच्या अंमजबजावणीत मंदगती, योजनेत अफरातफर गैरव्यवहार आढळल्यास, चौकशी अंती अध्यक्षास पदावरून काढून

टाकण्याचे अधिकार मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम, 1958 कलम 39 नुसार विभागीय आयुक्त यांना राहतील.

- 7) कृषी संजीवनी समितीचे अध्यक्ष दीर्घ आजारी पडल्यास अथवा शारिरीक दृष्ट्या अकार्यक्षम झाल्यास उपसरपंच हे कृषी संजीवनी समितीच्या अध्यक्षपदाची कामे पाहतील.
- 8) कृषी संजीवनी समितीची बैठक दरमहा घेण्यात यावी.

कृषी संजीवनी प्रकल्प समितीच्या जबाबदाऱ्या :

- 1) कृषी संजीवनी प्रकल्पांतर्गत निवडलेल्या गावांचे सविस्तर प्रकल्प नियोजन नेटवर्किंग द्वारे करून, प्रकल्प आराखडे तयार करण्यास प्रकल्प यंत्रणा व कृषि विभागास सहाय्य करणे.
- 2) गावनिहाय सहभागीय सुक्ष्मनियोजन आराखड्यास तसेच सविस्तर प्रकल्प आराखड्यास ग्रामसभेची मान्यता घेणे.
- 3) मंजूर वार्षिक कृती आराखड्यानुसार घटकांची व कामांची अंमलबजावणी करणे.
- 4) प्रकल्पाचा लाभ लहान व सिमान्तिक शेतकरी, अनुसूचित जाती / अनुसूचित जमातीतील शेतकरी व महिला शेतकऱ्यांना मिळण्याच्या उद्देशाने प्रकल्पाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार पात्र शेतकऱ्यांची संबंधित घटकाच्या लाभासाठी निवड करणे.
- 5) निवडलेल्या शेतकऱ्यांना संबंधित घटकांचे निकष समजावून आवश्यक तेथे स्वहिस्सा जमा करण्यास प्रवृत्त करणे व या प्रयोजनार्थ गरजेनुसार पात्र शेतकऱ्यांना स्थानिक बँकेकडून अर्थसहाय्य मिळवून देण्यासाठी पुढाकार घेणे आणि घेतलेल्या कर्जाची वेळेत परतफेड करण्यास लाभार्थ्यांना प्रोत्साहित करणे.
- 6) समाधिक जमिनीवर मृदुसंधारण, जलसंधारण, वृक्ष लागवड इ. कामे तांत्रिकदृष्ट्या परिपूर्णपणे करून घेणे व झालेल्या कामांची देखभाल - दुरुस्ती करणे.
- 7) हवामानातील आकस्मिक बदलांमुळे निर्माण होणाऱ्या विपरीत/ आपत्कालीन परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी तज्ञांच्या सहकार्याने गावाचा आपत्कालीन पीक आराखडा तयार करणे व अशी परिस्थिती उद्भवल्यास आराखड्याची अंमलबजावणी करणे.
- 8) समितीस वितरीत निधीतून प्रकल्पाची कामे वेळोवेळी निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे करणे.
- 9) प्रकल्पांतर्गत केल्या जाणाऱ्या सर्व कामांच्या नोंदी करणे व संपूर्ण अभिलेख जतन करणे.

- 10) समायिक कामे पूर्ण झाल्यानंतर तसेच वैयक्तिक लाभासाठी ज्या शेतकऱ्यांना पूर्वसंमती दिली आहे त्यांनी संबंधित बाब पूर्ण केल्यानंतर गरजेनुसार निधीची मागणी करणे.
- 11) प्रकल्पांतर्गत चालू असलेल्या व पूर्ण करण्यात आलेल्या सर्व बाबींचे सामाजिक लेखापरीक्षण करणे.
- 12) प्रत्येक तीन महिन्यांत प्रकल्पांतर्गत झालेल्या कामांचा तपशील व खर्च ग्रामसभेसमोर सादर करणे.
- 13) समितीच्या कामकाजाचे वार्षिक विवरण स्वतंत्रपणे ठेवण्यांत यावे.
- 14) प्रकल्प क्षेत्रामध्ये उपभोक्ता गटांची स्थापना करण्यासाठी सक्रीय सहभाग घेणे. प्रकल्पातील घटकांच्या अंमलबजावणीमुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे लाभ मिळालेल्या शेतकऱ्यांचा उपभोक्ता गट निर्माण करून त्यांना प्रकल्पांतर्गत निर्माण झालेल्या सर्व मत्तांच्या जबाबदारीने वापरासाठी व देखभालीसाठी प्रवृत्त करणे.
- 15) गावातील शेतीविषयक गरजा भागविण्यासाठी सदर प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणाऱ्या निधीबरोबरच कृषी व संलग्न विभागाच्या वेगवेगळ्या योजनांशी सांगड घालण्यासाठी समन्वय साधणे.

दिवस ६**आज काय साधायचे आहे?**

आज कृषी संजीवन प्रकल्पातर्गत गाव सूक्ष्मनियोजन प्रक्रियेचा शेवटचा दिवस आहे त्यामुळे खालील बाबी पूर्ण होणे आवश्यक आहे:

- ग्रामसंसाधन गटासोबत चर्चा करून कृषी संजीवनी विकास आराखड्यातील प्रस्तावांचा प्राधान्यक्रम निश्चित होतील
- ग्रामसभेची मान्यता घेण्याच्या अनुषंगाने सर्व आराखडे अंतिम करणे व ग्रामसभेची भूमिका स्पष्ट होईल.
- शेतकऱ्यांना व गावातील इतर ग्रामस्थांना ग्रामसभेचे महत्त्व समजून येईल
- ग्रामसंसाधन गटाला ग्रामसभेची पूर्वतयारी व प्रत्यक्ष संचलनाची पध्दती समजेल
- ग्रामसभेत कृषी संजीवनी प्रकल्प समितीचे गठन होईल

दिवस ६ – वेळापत्रक

वेळ	उपक्रम	प्रपत्र
०७.०० ते ०८.००	प्रात्यक्षिके	
०८.०० ते १०.००	अध्ययन सत्र: हवामान अनुरूप कृषी विकासाकरिता गावाचा आराखडा व दृष्टीक्षेप	दृष्टीक्षेप आराखडा एकात्मिक आराखडा- २
१०.०० ते ०१.००	ग्रामसभेची पूर्व तयारी	
०१.०० ते ०२.००		
०२.०० ते ०६.००	ग्रामसभा	सर्व निरीक्षण अहवाल

- आज हे तयार होईल**
- कृषी संजीवनी आराखडे - दृष्टीक्षेप विकास आराखडे प्राधान्यक्रमासहित तयार होतील
 - आराखड्यांना ग्रामसभेची मान्यता प्राप्त होईल

प्रात्यक्षिके : सकाळी ०७.०० ते ०८.०० (एक तास)

दिवस १ येथे नमूद केलेल्या प्रात्यक्षिकांच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर उपक्रम घेण्यात यावा.

अध्ययन सत्र : हवामान अनुरूप कृषी विकासाकरिता गावाचा आराखडा व दृष्टीक्षेप : सकाळी ०८.०० ते १०.०० (दोन तास)

- उद्दिष्ट :**
- ग्रामसंसाधन गटाला प्राधान्यक्रम निश्चितीची पध्दती स्पष्ट होईल
 - कृषी संजीवनी आराखडे तयार करणे व प्रस्तावांचे प्राधान्यक्रम निश्चित करणे.
 - लोकसहभागी प्रक्रीये दरम्यान तयार झालेली सर्व माहिती व प्रस्तावांची सूची / अहवाल हे सर्व सोबत ठेवावे
- पूर्व तयारी :**
- लोकसहभागी सूक्ष्मनियोजन प्रक्रीयेदरम्यान तयार झालेल्या प्रस्तावांची सूची 'एकात्मिक आराखडा - १' या प्रपत्रात भरून घ्यावी
 - प्राधान्यक्रम ठरविण्याकरिता एकात्मिक आराखडा - २ मोठ्या चार्ट पेपर वर आखून ठेवावा. चर्चे अंती त्यामध्ये प्रस्ताव टाकायचे आहेत.
 - ग्राम संसाधन गटाला व गावातील अध्ययन सत्राचे ठिकाण व वेळ याची पूर्व कल्पना असावी
- आवश्यक साहित्य:**
- गाव आराखडा प्रपत्र, साऊंड सिस्टम, चार्ट पेपर, स्केच पेन, माहिती प्रपत्र, फळा व खडू इत्यादी.
- सहभागी:**
- ग्रामसंसाधन गट, सर्व शेतकरी, शेतकरी गट, बचत गट, शासकीय व निमशासकीय कर्मचारी व पदाधिकारी
- प्रक्रिया:**
- **प्राधान्यक्रमाची प्रस्तावना**
गावातील शेतकऱ्यांचा हवामान बदलाच्या धोक्यांना सामोरे जाण्याची तयारी व सक्षमता निर्माण होण्यासाठी गावातील शेतकरी व शेती यांचा विकास होण्याची आवश्यकता आहे हा अन कोणताही विकास रातोरात होत नसतो आणि सर्व बाबींवर तोडगा एकदम निघत नसतो. विकास ही एक प्रक्रिया असून ती यशस्वी होण्याकरिता सर्व संसाधने व घटकांना व स्थानिक प्रशासनाला एकत्रित येऊन काम करण्याची व आपले योगदान देण्याची आवश्यकता असते
 - त्यावर एकदाच काम करून चालत नाही. कामाच्या नियोजनात आणि पाठपुराव्यात सातत्य हवं
 - काम ठरविल्यावर लगेच पूर्ण होत नसते. त्या कामाचे टप्पे ठरवून ते काम त्या

टप्प्यांमध्ये पूर्ण करावे लागते. यासाठी प्रत्येक टप्प्यावर कामाची जबाबदारी निश्चित करणे व गावातील शेतकऱ्यांकडून त्याचा पाठपुरवा व्हायला हवा. हे सारे घटक एकत्र येऊन काम करणे व त्यांच्यातील संतुलन व समन्वय राखणे हे महत्वाचे आहे हे ज्या गावांनी लक्ष देऊन केले त्या गावांनी व तेथील शेतकऱ्यांनी आपला विकास साधला आहे. (प्रशिक्षकाने पुढील गोष्ट सांगायची)

गोष्ट :

आनंद आणि सखा हे दोन कष्ट करणारे शेतकरी होते. प्रत्येकाचे ३ एकराचे शेत होते. घरी बायको आणि मुले होती. त्यांच्या बायका देखील त्यांना शेतीमध्ये मदत करायच्या. शेतीला बारमाही पाणी असल्याने शेतीच्या उत्पन्नावर त्याचे खूप छान चालले होते. त्याच्याकडे ३ गायी व १ म्हैस होती. यामुळे दुध दुबते होते. शेताला लागून घर असल्याने शेतीवर त्याचे विशेष लक्ष असायचे. अतिशय सुखी समाधानाने त्यांच्या कुटुंबासोबत रहात.

एके दिवशी शेतात काम करत असतांना एक साधू महाराज त्यांच्या जवळ आले. त्यांच्या चेहऱ्यावर विलक्षण तेज दिसत होते. जणू त्यांच्यात दैवी शक्ती असल्याचा भास होत होता. आनंद आणि सखा त्यांना पाहून त्यांच्या पुढे नतमस्तक झाले. आनंदने त्यांना विचारले 'काय सेवा करू आपली'. त्या साधू महाराजने आनंदला पाणी प्यायला मागितले. आनंद तातडीने घरात रवाना झाला त्याने साधू महाराज बदल बायकोला सांगितले. महाराज घराबाहेर उभे होते. आनंदने त्यांना आत बोलावले व त्यांना प्यायला पाणी दिले. तेवढ्यात सखाने त्यांच्यासाठी आसन बनवून त्यांची बसायची सोय केली. पाणी पिऊन साधू महाराजने तृप्तीचा सुस्कारा सोडत दोघांचे आभार व्यक्त केले. ते त्या दोघांकडे बघत म्हणाले मला तुम्ही पाणी दिले मी आपला ऋणी आहे. पुढे म्हणाले 'मला तुम्हाला काही सांगायचे आहे. तुम्ही दोघे खूप कष्ट करत आहात. तुम्ही पुढील काही दिवसात श्रीमंत खूप होणार. काही दिवसात तुम्हाला एक खजिना सापडेल. ज्यामुळे तुमचे आयुष्य बदलून जाईल. परंतु तो खजिना शोधावा लागेल तेव्हाच मिळेल. त्यांचे ते तेज पाहून त्यांच्यावर विश्वास ठेवण्यापलीकडे आनंद आणि सखाकडे पर्याय नव्हता.

साधू निघून गेल्यावर आनंद आणि सखामध्ये चर्चा झाली. आनंदचे म्हणणे होते की त्यांनी खजिन्याच्या शोधात निघावे आणि सखाचे म्हणणे होते की ते तिथेच राहून शोध घेऊ शकतात. आनंदला हे पटत नव्हते, त्याने खजिन्याचा शोध घेण्याचे ठरवले. त्याने त्याच्या घरात शोध घेतला पण खजिना मिळाला नाही. मग गल्ली - गाव - जिल्हा - राज्य अनेक ठिकाणी तो फिरत राहिला. परंतु त्याला खजिना काही मिळाला नाही. ह्या दरम्यान बरीच वर्ष उलटून गेली होती. तो खूप थकला होता व निराश झाला होता बायको मुलांना सोडून बरेच वर्ष झाली. ते कुठे असतील ते माझा स्वीकार करतील का ? या प्रश्नांना त्याला भंडावून सोडले त्याला या प्रश्नांची उत्तरे काही केल्या मिळेलना. शेवटी त्याने घरी जायचे ठरविले.

त्याच्या घरी त्याची बायको व मुले होती. आनंद गेल्यावर त्याची वाईट अवस्था झाली. त्याच्यावर शेती विकण्याची वेळ आली. पण मग सखाने त्यांना मदत केली. आनंदची मुले मग सखा काकाच्या तालमीत वाढली.

आनंद गेल्यावर सखाने शेतीतील त्याचे कष्ट वाढविले. त्याने काही नवनवीन प्रयोग केले. त्याच्या शेतीला बारमाही पाणी होतेच म्हणून त्याच्या प्रयोगांना चांगले यश आले. मध्ये गावात दुष्काळ पडला तर सखाच्या शेती आणि तेथील पाण्यामुळे गावाला आधार मिळाला. गावातील लोक त्याच्याकडे सल्ला मागायला आणि शेतीतील नवीन गोष्टी जाणून घ्यायला येत. सखाला आता पंचक्रोषित मान होता. त्याच्या शेतीतील मेहनतीमुळे फक्त त्याचे कुटुंबच नाही तर आनंदचे कुटुंब देखील सुखी झाले. जणू काही त्यांना खजिनाच मिळाला आहे.

घरी परतल्यावर हे चित्र पाहून आनंदला सुखाचा धक्का बसला आणि एवढे दिवस घर सोडून गेल्याचा पश्चाताप झाला. काही दिवसात पूर्वीचा साधू पुन्हा आनंदला गावात भेटला. साधूने त्याची परिस्थिती बघून सखा आणि आनंदला म्हंटले की तुम्हाला खजिना सापडलेला दिसत आहे. त्यावर आनंद म्हणाला ही सगळी सखाची मेहनत आहे आणि त्याने घडलेले सगळे साधूला सांगितले. त्यावर साधू म्हणाला की मेहनत तर दोघांनी केली. पण त्या मेहनतीची दिशा नक्की आणि विचारपूर्वक निवडली असती तर आनंदला देखील खजिना सापडला असता.

प्रशिक्षकाने गोष्ट सांगून झाल्यावर पुढील प्रश्नांच्या सहाय्याने चर्चा करावी.

- या गोष्टीतून काय लक्षात येते ?
- आनंद कसा शेतकरी होता?
- आनंदला खजिना मिळाला असता का ? व कसा ?
- आनंदचे नेमके काय चुकले ?
- आनंद खजिन्याच्या शोधात गेल्यानंतर काय झाले? त्याच्या बायकोवर काय परिस्थिती आली ?
- अशी परिस्थिती आपल्यावर येऊ शकते का?
- सखा सारखे आपल्याला वाटते का की आपल्या शेतीत खजिना दडला आहे?
- हवामान बदलाचे अनेक धोके असू शकतात त्यांच्या पासून वाचण्यासाठी व आपल्याला शेताचे व कुटुंबाचे संरक्षण करण्यासाठी आपण कृषी संजीवनी आराखडा तयार केला आहे. त्यावर पुढील काही वर्ष आपल्याला सर्वाना एकत्रितपणे काम करायचे आहे
- आपले गाव आपल्याला कामाच्या माध्यमातून पुढील सहा वर्षात कुठे पहायचे (दृष्टीक्षेप) आहे, आपले गाव कसे असावे आपले स्वप्न काय आहे. त्यापद्धतीने

आपल्याला कामांचे नियोजन व कृती करण्यासाठी त्याची मदत होईल.

- प्रशिक्षकाने उपस्थितांना आराखड्याची संकल्पना स्पष्ट करावी.
- मागील पाच दिवसात संकलित केलेल्या शेती विषयक प्रस्तावांची थोडक्यात मांडणी करावी.
- प्रशिक्षकाने या शेतीवरील मांडणीच्या आधारावर त्यांच्या स्वप्नातील गाव कसे असावे असे त्यांना विचारावे
- आलेले मुद्दे दृष्टीक्षेप आराखड्यात लिहून तो आराखडा सर्वांना दिसेल अशा ठिकाणी लावावा.
- त्यांच्यातील कुणालातरी एकाला दृष्टीक्षेप आराखडा वाचायला सांगावे
- मागील पाच दिवसात आपण शेतीशी संबंधित समस्या व उपाय योजनांच्या आधारावर तयार केलेला एकात्मिक आराखडा आराखड्यातील सर्व कामे एकाच वेळी पूर्ण होणार नाहीत म्हणून कामांचे प्राधान्यक्रम निश्चित करावयाला हवेत
- प्रशिक्षकाने प्राधान्यक्रम द्यावयाचे टप्पे स्पष्ट करावे.
- प्रपत्र — एकात्मिक आराखडा २ (प्राधान्यक्रम निश्चिती) या प्रपत्राच्या सहाय्याने प्रस्तावांना प्राधान्यक्रम कसे ठरविता येईल हे समजावून सांगावे.
- ग्राम संसाधन गटातील व्यक्तींचे गट पाडावे व त्यांना प्रत्येकी १ विषय वाटून द्यावा — हवामान बदल, नैसर्गिक संसाधने, शेती, शेती संलग्न व्यवसाय आणि शेतीमाल प्रक्रिया व पणन.
- संबंधित गटाला त्या क्षेत्रातील प्रस्तावांचे प्राधान्यक्रम ठरविण्याकरिता प्रपत्राची प्रत द्यावी.
- प्रत्येक गटात संबंधित शासकीय कर्मचारी व गाव समितीचा सदस्य असेल याची दक्षता घ्यावी.
- प्राधान्यक्रम निश्चित झाल्यावर प्रत्येक गटाने उपस्थितांसमोर सादरीकरण करावे व दिलेल्या प्राधान्यक्रमाचे कारण स्पष्ट करावे.
- सादरीकरण व चर्चेच्या आधारे प्राधान्यक्रम अंतिम करावा
- सर्व प्रस्तावांचे प्राधान्यक्रम निश्चित झालेले असतील व ग्राम सभेत सादर करण्यासाठी तयार असतील
- ग्राम सभेत शेतकरी व ग्रामस्थांचा सहभाग वाढेल

फल-

निष्पत्ती:

इतर

प्रक्रिया:

ग्रामसभेची पूर्व तयारी : सकाळी १०.०० ते ०१.०० (तीन तास)

उद्दिष्ट :

- मागील पाच दिवसात झालेल्या कृषी संजीवनी गाव सूक्ष्म नियोजन प्रक्रीयेची थोडक्यात

मांडणी करावी व आराखडे यांचे ग्रामसभेत वाचन होण्याच्या दृष्टीने संकलन होणे

- ग्रामसभा आयोजित करण्याकरिता ग्रामसंसाधन गटाची क्षमता बांधणी व जबाबदाऱ्यांचे वाटप
- ग्रामसभेसाठी आवश्यक तयारी करणे
- ग्रामसभेत उपस्थित राहण्याबद्दल समस्त शेतकरी गटांना व गावातील सर्व ग्रामस्थांना व समिती सदस्यांना माहिती देणे

**पूर्व
तयारी :**

- शून्य दिवस किंवा तत्पूर्वी ग्रामसेवकांनी (ग्रा.पं.) जारी केलेली सभेची सूचना व कार्यसूचीनुसार ग्रामसभेचे स्थळ व तेथील व्यवस्थेबाबत खात्री करावी.
- युवकांच्या व ग्राम संसाधन गटाच्या मदतीने ग्रामस्थांना ग्रामसभेची माहिती मिळाली असल्याची खात्री करून घ्यावी.
- ग्रामपंचायत सदस्य, विविध समिती सदस्य, शासकीय कर्मचारी, कृषी गट, संघटना, बचत गट, स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी व गावातील सर्व शेतकरी यांच्या उपस्थितीबाबत खात्री करून घ्यावी.
- सरपंच किंवा ग्रामपंचायत सदस्यांसोबत गावात दवंडी देण्याकरिता व्यवस्था करावी. उदा. गावात कोतवाल नसेल तर दवंडी देण्यासंदर्भात काय व्यवस्था करता येईल? दवंडी कोण देणार? याचे नियोजन करावे
- ग्रामसभेपूर्वी दवंडी शक्य नसेल तर उपस्थित प्रमुख ग्रामस्थांच्या मदतीने गावफेरीचे आयोजन करावे.
- ग्रामसभेची प्रस्तावित अनुक्रमणिका निश्चित करावी व खालील बाबींकरिता जबाबदार व्यक्तींची निश्चिती करावी —
 - प्रास्ताविक
 - विविध तंत्रातून व चर्चेतून संकलित माहितीचे थोडक्यात वाचन व नकाशांचे सादरीकरण
 - दृष्टीक्षेप आराखड्याचे वाचन
 - महिला ग्रामसभेचे इतिवृत्त (महिला ग्रामसभेचे इतिवृत्त तयार असल्याची खात्री करावी व ते ग्रामसभेच्या सुरुवातीला वाचले जाण्याकरिता ग्रामसेवक व सरपंच इत्यादींना विनंती करून महत्त्व समजावून सांगावे)
 - प्राधान्यक्रमासहित एकात्मिक आराखड्यांचे वाचन
- ग्रामसभेत सादर करावयाचा गावाचा दृष्टीक्षेप व विकास आराखड्याचा मसुदा, नकाशे, माहिती व लिखित स्वरूपातील नोंदी तयार ठेवाव्यात.
- कृषी संजीवनी प्रकल्प समितीकरिता प्रस्तावित सदस्यांची सूची व त्यांच्या जबाबदाऱ्यांची माहिती ग्रामसभेच्या मान्यतेकरिता तयार ठेवावी.

- आयत्या वेळी सुचविलेल्या विषयांवर गोंधळ होवू नये यासाठी व शेतकऱ्यांनी मांडलेल्या विषयांची नोंद करण्यासाठी स्वयंसेवकांपैकी अथवा गावातील युवकांपैकी काहींना जबाबदारी निश्चित करून द्यावी
- प्रोसिडिंग बुक लिहिणारी अधिकृत व्यक्ती (ग्राम सचिव/ ग्रामसेवक) यांची उपलब्धता व उपस्थिती या बाबत निश्चिती करून घेणे.
- बैठक व्यवस्था, ध्वनी व्यवस्था, उपस्थितांसाठी पिण्याचे पाणी, चहापान या संदर्भात ग्रामस्थांनी काही व्यवस्था केली असल्यास त्याबाबतची निश्चिती करून घेणे.
- ग्रामसभेदरम्यान उपस्थितांची स्वाक्षरी घेण्यासाठी हजेरीपत्रक फिरविण्याची जबाबदारी निश्चित करणे.
- ग्रामसभेपूर्वी सर्व ग्रामपंचायत सदस्यांसोबत बैठक होणे अपेक्षित आहे.

ग्रामसभा हे ग्रामस्थांचे हक्काचे व्यासपीठ त्यामुळे ग्रामसभेच्या कामाची जबाबदारी ग्रामस्थांना वाटून द्यावी. प्रशिक्षकाने ग्रामसभा परिणामकारक होण्यासाठी प्रयत्न करावा व आवश्यक मार्गदर्शन करावे

हे करा/हे करू नका:

- ☑ ग्रामसभेपासून निरोप वा माहिती पासून कोणीही वंचित राहणार नाही याची काळजी घ्यावी.
- ☑ ग्रामसभा भरविणे हा ग्रामस्थांचा अधिकार आहे. ग्रामस्थांचा सक्रिय सहभाग मिळण्याकरिता ग्रामसभेच्या नियोजनाची व ग्रामसभेत मांडावयाच्या विषयांची जबाबदारी ग्रामस्थांवर सोपवावी ज्यामुळे त्यांचा सहभाग वाढेल.
- ☑ ग्रामस्थांच्या सहभागात वाढ होण्याकरिता स्थानिक परिस्थितीप्रमाणे नाविण्यपूर्ण कल्पनांचा प्रयोग करता येईल.

ग्रामस्थांवर सोपविलेल्या जबाबदारी प्रमाणे काम होत आहे की नाही याचा पाठपुरावा आवर्जून करावा.

फल निष्पत्ती:

- या तयारी मुळे ग्रामसभा व्यवस्थित होण्यास मदत होईल व अधिकाधिक ग्रामस्थांचा सहभाग मिळेल.

ग्राम सभा :दुपारी ०२.०० ते ०६.०० (चार तास)

उद्देश:

- गावाला ग्रामसभेच्या उत्तम आयोजनाचे व उपयुक्ततेचे प्रात्यक्षिक देणे
- विविध तंत्रांमधून संकलित झालेली माहिती/सद्यस्थिती शेतकऱ्यांसमोर मांडणे व त्यांना सद्यस्थितीबाबत अवगत करणे
- ग्रामस्थ शेतकऱ्यांना ग्रामसभेचे महत्त्व समजावून सांगणे
- प्रस्तावित दृष्टीक्षेप, कृती व विकास आराखड्यांची मांडणी करणे व ग्रामसभेची

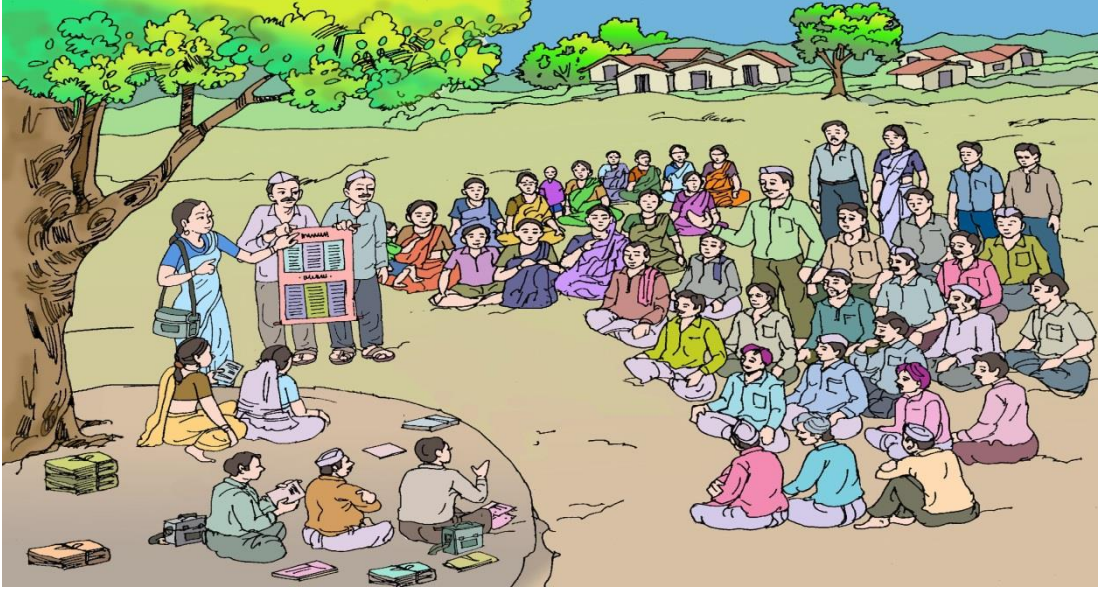
मान्यता घेणे

- लोकसहभागातून नियोजनाचे महत्त्व पटविणे आणि पुढच्या वाटचालीबद्दल माहिती ग्रामस्थांना देणे

प्रक्रिया:

- ग्रामसभेच्या ठिकाणी नियोजित वेळेपूर्वी संसाधन गट व प्रशिक्षक उपस्थित होतील.
- ग्रामसभेचे पदसिद्ध अध्यक्ष सरपंच असतील अथवा त्यांच्या अनुपस्थितीत उपसरपंच ते स्थान ग्रहण करतील.

(टीप - ग्रामसभेची वैधानिकता ग्रामसभेचा कोरम उपस्थिती व नोंदी घेण्याची पद्धती याबाबत दक्ष रहावे. संबंधित माहिती संदर्भ साहित्यात उपलब्ध आहे)

ग्रामसभेचे संचलन पुढील क्रमाने करावे -

- स्वागत - ग्रामसभेची सुरुवात स्वागत / प्रेरणागीताने दीप प्रज्वलन करून करावी — **पाडू चला रे भिंत (परिशिष्ट - ५)**
- प्रस्तावना - ग्रामसभेचा उद्देश मांडण्याकरिता प्रास्ताविक ग्रामसचिव, प्रशिक्षक अथवा संसाधन गटातील एकाने करावे. (सहा दिवसीय प्रक्रियेचा आढावा असावा.)
- मागील **ग्रामसभेचे इतिवृत्त** - मागील ग्रामसभेच्या इतिवृत्ताचे वाचन करावे.
- गावाची **माहिती** - गावाची सद्यस्थिती मांडावी माहिती मांडतांना त्यावर चर्चा करावी व माहितीच्या सत्यतेसंदर्भात खातरजमा करून घ्यावी. नोंदविलेल्या कमतरतांवर व उपाययोजनांवर ग्रामस्थांसोबत चर्चा करावी. संपूर्ण संकलित माहिती न वाचता केवळ महत्त्वाच्या स्वरूपातील माहितीचे वाचन करावे. प्रक्रिये दरम्यान तयार झालेल्या माहितीकोषाची ओळख ग्रामसभेला करून द्यावी व त्याची उपलब्धता व पुढील वापराची पध्दती सर्वांना समजावून सांगावी.
- **दृष्टीक्षेप आराखडा** - दृष्टीक्षेप आराखडाची संकल्पना समजावून सांगावी व त्याचे वाचन करावे. त्यानंतर उपस्थित ग्रामस्थांचे मत जाणून घेवून ग्रामस्थांनी केलेल्या

सूचनांनुसार बदल करुन घ्यावेत. दृष्टीक्षेपास सर्व ग्रामस्थांची मंजूरी असल्याची खात्री करावी.

- महिला ग्रामसभेचे इतिवृत्त - महिला ग्रामसभेचे महत्त्व थोडक्यात समजावून सांगून नंतर आदल्या दिवशी झालेल्या महिला ग्रामसभेच्या इतिवृत्ताचे वाचन करावे.
- आराखड्यांचे महत्त्व - प्रकल्प स्थरावर व शासन स्तरावरून करावयाची कामे व गाव पातळीवर करावयाच्या कामासंदर्भात प्रथम चर्चा करावी. गावाच्या विकासात गावकृती व विकास आराखड्यांचे महत्त्व ग्रामस्थांसमोर मांडावे व कृती आराखडा व विकास आराखड्यातील फरक स्पष्ट करावा.
- प्राधान्यक्रमाचे महत्त्व - ग्रामस्थांना प्राधान्यक्रमाचे महत्त्व समजावून सांगावे व त्याची प्रक्रिया थोडक्यात सांगावी.
- एकात्मिक आराखडा - आराखड्यात मांडण्यात आलेल्या समस्या, त्यावरील उपाय व दिलेल्या प्राधान्यक्रमाचे ग्रामसभेत सविस्तर वाचन करावे. एखादा मुद्दा स्पष्ट नसेल तर तो स्थानिक भाषेत समजेल अशा स्वरूपात मांडावा. अशा प्रकारे कृती आराखड्याचे विषय/क्षेत्र निहाय वाचन चर्चा करुन ग्रामसभेत कृती आराखड्यास मंजूरी घ्यावी.
- आराखड्यात सुधारणा - या प्रक्रियेदरम्यान ग्रामस्थांना कृती आराखडा अथवा विकास आराखड्यातील समस्या व प्राधान्यक्रम या संबंधात काही सूचना असतील तर त्यात तात्काळ बदल करुन आराखडे पूर्ण करुन मंजूरी घ्यावी. ग्रामसभेत आयल्या वेळी उपस्थित झालेल्या विषयांवर किंवा समस्यांवर ग्रामस्थांसोबत चर्चा करुन त्या विषयाचे/समस्येचे आराखड्यातील स्थान निश्चित करुन ग्रामस्थांना समस्येचा प्राधान्यक्रम निश्चित करण्यास सांगावा. ठरविलेल्या प्राधान्यक्रमाची ग्रामसभेत चर्चा करुन एकमताने प्राधान्यक्रमास मंजूरी घ्यावी.
- कृषी संजीवनी प्रकल्प समितीचे गठन — आराखड्यातील काम पुढे नेण्याकरिता व त्याकरिता अवश्यक समन्वय साधण्याकरिता कृषी संजीवनी प्रकल्प समितीचे गठन ग्रामसभेमध्ये अंतिम करावे. त्याच्या निवडीचे निकष व त्यांच्या जबाबदाऱ्या ग्रामसभे समोर मांडाव्यात. ग्रामसभेच्या काही सूचना असल्यास त्यानुसार समिती सदस्यांमध्ये आवश्यक बदल करावे व समितीतील नावे अंतिम करावीत.
- पुढचे नियोजन - ग्रामसभेच्या अंतिम टप्प्यात पुढील ग्रामसभेचे नियोजन (दिवस निश्चिती) करावे व प्रक्रियेदरम्यान तयार झालेल्या आराखड्यांचे नेमके काय होणार याची माहिती ग्रामस्थांना द्यावी. आराखड्यांचा पाठपुरावा गावाकडूनच व्हावा या दृष्टीने ग्रामसभेमध्येच संनियंत्रण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी ग्रामस्थांना सांगावे.

प्रक्रिया:

- आवश्यक प्रलेखन - ग्रामसभा इतिवृत्त, ग्रामसभा निरीक्षण अहवाल व उपस्थिती पत्रकांची जबाबदारी स्वीकारलेल्या व्यक्तीकडून ती पत्रके भरली जात असल्याची खातरजमा करावी.

- ग्रामसभेची सांगता - नियोजनानुसार सर्व मुद्यांवर चर्चा झाल्यावर तसेच प्रोसिडिंग, उपस्थिती पत्रक व ग्रामसभा निरीक्षण अहवाल भरून घेतले गेल्याची खात्री झाल्यानंतरच वंदे मातरम् किंवा राष्ट्रगीताने ग्रामसभेची सांगता करावी. ग्रामसभेला आभार प्रदर्शनाची आवश्यकता नाही मात्र करावयाचे असेल तर त्यात प्रशिक्षक व स्वयंसेवकाने सहभागी होऊ नये. आभार प्रदर्शन सरपंच, ग्रामसेवक अथवा ग्रामस्थांपैकीच एकाने करावे.

महत्वाचे दक्षता (हे करा / हे करू नका)

- मुद्दे:**
- ☑ ग्रामस्थांवर सोपविलेल्या जबाबदारीप्रमाणे काम होत आहे की नाही याचा पाठपुरावा करावा.
 - ☑ ग्रामस्थ हा ग्रामसभेचा आत्मा आहे, पूर्ण ग्रामसभेत त्यांच्या प्रश्नांना व विषयांना अधिक महत्त्व द्यावे.
 - ☑ ग्रामसभेत प्रत्येकाला बोलायला संधी मिळेल मात्र विनाकारण वाद कोणी उपस्थित करून वातावरण बिघडवू नये यासाठी स्वयंसेवक व प्रशिक्षक यांनी सजग रहावे.
 - ☒ ग्रामसभेदरम्यान कोणत्याही व्यक्तीस इतके अधिक महत्त्व देऊ नका ज्यामुळे ग्रामस्थांमध्ये चुकीचा संदेश जाईल.
 - ☒ ग्रामस्थांनी मांडलेल्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष करू नये.

पुढील उपक्रम जोडणी: प्रक्रियेदरम्यान तयार झालेला नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प आराखडे, संबंधित शासकीय विभाग यांच्याकडे पाठविण्याबाबतची निश्चिती करावी.

परिशिष्ट — ६.१

प्रस्तावाचे परिमाण

परिशिष्ट ६.१ : प्रस्तावाचे परिमाण

अ. क्र.	तपशील	परिमाण
१.	जमिन क्षेत्र/पिकाचे क्षेत्र	हेक्टर
२.	पशुधन	संख्या
३.	कुटुंब	संख्या
४.	जलस्रोत	संख्या
५.	पाणी साठवण क्षमता	लिटर
६.	पाणलोटोचे उपचार	हेक्टर /संख्या
७.	पाणी/ दुध	लिटर
८.	मास /शेणखत	किलो
९.	शेतीतील उत्पन्न	क्विंटल
१०.	शेतीतील मिळकत	रुपयात
११.	विहिरीची खोली	मीटर मध्ये

नोट : उपरोक्त दिलेले परिमाण हे सार्वत्रिक आहेत, प्रस्तावात माहिती नमूद करतांना वरील परिमाणाचा आधार घेण्यात यावा. प्रस्ताव नमूद करतांना परिमाणात तफावत आढळत असल्यास उदा. सलग समतल चर हा पाणलोट उपचार संख्येत नमूद करण्यास सांगितला आहे व माहिती संकलित होतांना हेक्टर मध्ये माहिती संबंधित शासकीय कर्मचारी यांचे कडून उपलब्ध झाली आहे अशा वेळी माहिती नमूद करून घेऊन परिमाण कौसात नमूद करावे.